

[Erdélyi Magyar Adatbank]

KOZOCSA SÁNDOR

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

[Erdélyi Magyar Adatbank]

[Vákát oldal]

ERDÉLY IRODALOMTÖRTÉNETE

Irta KOZOCSA SÁNDOR

I.

Ha az irodalom fogalmát az írás fogalmával azonosítanánk, akkor az erdélyi magyar irodalom históriáját az annyi ellentétes vitára alkalmat adó hún-székely rovásírás emlékeivel, a csikszentmiklósi, énlakai, vagy újabban a székely-derzsi feliratokkal kellene kezdeni. Tekintsünk azonban el attól a primitív irodalomszemlélettől, mely a nyelvi jelenségek megörökítését is az irodalom körébe utalja, s vizsgáljuk azokat az emlékeket, melyek csak az irodalmi szellem termékei. Itt is természetesen a koholmányok és hipotézisek erdejében bolyonghatnánk, ha tesszem azt, kétes eredetű munkákat – mint az úgynevezett csiki székely krónikát – az irodalom termékeinek tartanánk. Elégedjünk meg a három nemzet irodalmi fejlődésének bemutatásánál a főbb mozgatóerők, irányok, jelenségek, írók és műfaji sajátságok körvonalozásával s amennyire lehet, adatainkat az egyetemes irodalmi fejlődést megerősítő példákból állítsuk össze.

Bármennyire vonzó, de azért nehéz, sőt jórészt meddő feladat Erdély irodalmát az egyetemes magyar irodalomtól izoláltan tárgyalni. Nehéz ez azért is, mert a speciálisan erdélyi irodalomnak a XIX. századi Nagyokig elenyészően kevés terméke van. Másrészt nem könnyű feladat ezekből az alkotásokból az erdélyi színt és jelleget kifejezni. Erdélyben intenzív irodalmi élet, s itt mindig a magyar nyelvű és szép-irodalmi jellegűeket értve, jóval később indult meg, mint az anyaországban. Nagy kezdeményező szellemek minden korszakban jelentős számmal voltak, azonban úgy a mohácsi vész, mint az azt követő időszakban, jobban rezonált az erdélyi lélek a politika megnyilvánulásai iránt, amint azt már létérdeke is föltétlenül megkívánta, és a politikát fölébe helyezte az irodalomnak. Eleven bizonyítéka ennek az, hogy a XVI. századtól kezdve az Erdélyben is annyira divatos históriás énekek csak történelmi anyagot őriztek meg, a költői alakítóképeség leghalványabb nyomai nélkül.

Önálló irodalmi tudattal bíró erdélyi irodalomról 1918-ig alig beszélhetünk. Egyrészt elszigetelt jelenségekkel találkozunk, mint Petelei, vagy pedig olyan áramlatokkal, melyek az egész magyar irodalom rezervoárjába torkoltak. S hogy mégis beszélünk külön erdélyi irodalomról, erdélyi színről, annak is megvannak a maga speciális, néha környezeti eredői és okai. Próbáljuk meg kielemezni azokat a tipikus vonásokat, melyek elválasztják, azaz szélesbitik a teljes magyar irodalmi életet. Keressük meg azokat a jegyeket, melyek elhatározóan erdélyi specifikumok és amelyek íróikat, irodalmi mozgalmaikat erdélyi bélyeggel látják el. Nézzük először kívülről a kérdést és, mindinkább a lelkeség felé haladva, próbáljunk a belső életben nyilvánuló különbségek gyökérszálaire rávilágítani. A magyarországi magyar természeti élete a síkság, a róna, a mező, szóval egy nyílt horizont képével függ össze. Életlehetőségeit is a nyugalmas, biztos megélhetési viszonyok korlátozzák. Nézzük az erdélyi ember természethez való viszonyát: itt örökös harcot látunk a viharok, a hegyek közelében, nemcsak a betevő falat megkeresése, de a talpalatnyi föld megszerzése, és ami még nehezebb, megvédése közben. Ez az élet a hegyek, a rembrandti ború hónapban nélkülözi a homéri derű világát, nem ismeri a nyugalom fölényes kacaját, de annál inkább a megélhetésért való harc tradicionális kétségeit, olykor tusáit. Az alföldi magyar, mert ez szimbolizálja a magyarországit, adottságánál fogva is külső életet él, míg az erdélyi lélek mindig magábamélyedve, magára utaltan, s éppen azért kívülről befelé. Ez a természeti jelenségek által is determinált én- és élet-szemlélet hozza magával, hogy az alföldi magyar-nak mindig idegen világ volt az erdélyi lélek szerinte túlságosan komplikált zártága. Ez a külső, szemléleti, és ebből folyó lelki ellentét határolja el a két irodalmat is. A magyarországi irodalom termékeit egy nyugodt életfölfogás, az erdélyiét bizonyos tragikus, pesszimista, kontroverziára hajló világnézet jellemzi. Az erdélyi ember sohasem volt abban a kellemes helyzetben, hogy saját faji és vallási megalapozottságában fejleszthette volna lelki és szellemi életét, mint a magyarországi magyar: évszázadok alatt Erdély területén gyors egymásutánban váltotta föl a katolicizmust a reformáció, unitarizmus, szombatosok, görög-katolikusok és keletiek, majd a nazarénusok. Itt, Kelet határmegyéjén ütközött össze a törökség a székelységgel, utóbbi a százsággal, majd a román-ság tűnt fel, mint kezdetben uralomra nem törő, de alattomosan egy önálló nemzetegységet fejlesztő államalakulat. Évszázadok látták e föld önállóságát, nagy fejedelmeik alatt, majd szolgálai leigázottságát a török hordák zsarnoki igájában, látták a székelység heroikus küzdelmét és egy idegen uralom kapzsi kizsákmányolását. Lássuk, milyen, mennyire egységes szellemű irodalom teremhetett ilyen talajon, ilyen kedvezőtlen viszonyok között? Kétségtelen, hogy az egész magyar irodalomnak legeredetibb

tehetségeit, irodalmi, művészeti, politikai és államférfiúi egyéniségeit Erdély adta. Futó pillantásunkat elég ha Apácai Csere Jánosra, Szenci Molnár Albertre, Mikesre, Kemény Zsigmondra, vagy Gyulai Pálra, Bethlen Gáborra, Kemény Jánosra vagy Bethlen Miklósra vetjük s a fenti tételt igazolva látjuk.

Erdély adta Mátyás királyt, a magyar humanizmus gazdag fantáziájú és mély intuíciójú nagy királyát. Kolozsváron született s Szilágyi Erzsébet révén is szilágyi származású volt. Életének nagyrésztét szülőföldjétől távol, Budán és Bécsben töltvén, csak tudósai körében érintkezhetett erdélyiekkel. Mátyás alatt létesültek a külföldi mintára alakult irodalmi társaságok. Így a királyi udvar irodalmi körével egyidőben alakult egy erdélyi, valószínűleg szász irodalmi társaság, mely a Bécsben székelő Dunai Tudós Társaságnak volt a fiókja, s a kor legegységesebb intellektusával, Celtes Konráddal állt összeköttetésben. A rövidéletű erdélyi tudóstársaságnak Horatius és Vergilius voltak a mintaképei, ezért nem tartom lehetetlennek, hogy a tudomány mellett a „muskák” is virágoztak. Mátyást születésén kívül még egy adattal lehet Erdélyhez fűzni: uralkodásának vége felé udvarában egy főleg világiakból álló erdélyi követség sürgette, hogy a szentségeket ne a szokásos, és a nagy többségnek már akkor idegenül hangzó latin nyelven, hanem magyarul szolgáltatassák ki. Mátyás pártolta ezt a kívánságot, de nem állt már módjában keresztül is vinni.

Ezzel a kora-irodalmi kezdeménnyel jóideig elapadnak az erek, melyek Erdély földjén a magyar irodalmiság meglétét igazolhatnák. A mohácsi vész hozta Erdély másfél százados függetlenségét (1526–1691). Önálló irodalmi élete tehát a separatióval kezdődik. Az erdélyi irodalmiságot kialakító megnyilatkozási forma: az egyházi vitairás. Ezzel a később tárgyalandó irodalmi „műfajjal” majdnem egyidőben virágzásnak indult Erdélyben is a históriás ének. Ennek a XV. és XVI. században kedvelt, de költői értékben keveset produkáló költészetnek leghivatottabb képviselője: Tinódi Lantos Sebestyén 1554-ben Kolozsváron adja ki híres *Chronicá*-ját a Heltai Gáspár nyomdájában. Erdély termő hazája volt ebben és a későbbi korban is a históriás énekszerzésnek. Hányatott, zaklatott, történelmi napokat élő miliójében, a lovagvárak, a kanyargó patakok és vadregényes sziklák közelében merészebben szárnyalhatott a versszerzők képzelete, mint az Alföld elhagyott, akkor már néptelen síkságain. A kóbor poéták otthont és tárgyat könnyen találhattak a vérrel öntözött és történelmi hagyományokban gazdag talajon s a várak urai is közmondásos vendégszeretettel és nyíltszívű, szellemi és anyagi támogatással, adományozással gazdagították a jövevény dalnokokat. Tinódi mellett, aki még több művét, így *Sigmond Királynac és császárnac chronicájá-t* (1577) és *János király testamentu-*

má-t is itt adta ki, ennek a kornak elismert „nótaszerzői” Bogáti Fazekas Miklós, Csanádi Demeter, Valkai András, Enyedy György, Szerdahelyi Mihály és Ilosvai Selymes Péter, hogy csak a leginkább emlegetett és legtipikusabban hatókat említsem. Bogáti Fazekas bibliai tárgyú széphistóriái mellett (*A tökéletes asszony-állatokról*, Kolozsvár, 1577) megénekelte *Mátyás király dolgai-t* (1577) és *A nagy Castriot Györgynek* (Szkender bég) *Hunyadi Jánossal való harcai-t* (1592), Csanádi Demeter *János Zsigmond király életé-t* foglalta versekbe (1571), Valkai András, kalotaszegi unitárius pap, Tinódi mellett a legszorgalmasabb énekmondó, Bonfini nyomán *Bánk bánnak históriájá-t* (1574) és *Genealogia historica rerum Hungariae* (1576) c. verses krónikáját, Enyedy György hirdett *Gismunda és Giscardus* (1582) históriáját, Szerdahelyi Mihály pedig *Igen szép históriájá-t* 1594-ben írta Báthory Boldizsárnak Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem ellen készült összeesküvéséről, míg Ilosvai az annyi irodalmi vitát előidéző *Toldi-ját* 1574-ben adta ki s *Ptolomeusá-va-l* (1570) és *Szent Pál életé-vel* csak a verses vallásos iratok számát gyarapította. Se szeri, se száma nincs az Erdélyben írt és kiadott széphistóriáknak, részletes méltatásuknak könyveket lehetne szentelni, azonban e históriák értéke épúgy korukhoz volt kötve, melyben termelődtek, mint az egy-két évtizeddel később divatozó prózai széphistóriáké. Az előbb mondottak alól egyedül Heltai Gáspár szépprózája kivétel. Heltai születésének sem helye, sem éve nem biztos. Erdélyi szász szülők gyermeke, de érzésben, ízlésben és műveltségben teljesen magyarra lett. Wittenbergben végzett, honnan már 1545-ben visszatért szülőhazájába, Kolozsvárra. Heltai született irodalmi vezér és agitátor ebben a nyugalmat és vezetést el nem viselő korban. Szelíd és nyugodt lélek, gazdag és értékes egyéniségével csak a tiszta alkotások mezején akart hatni és alkotni. Minden polémiától irtózó lelkülete, ebben is Melanchton rokona, magasabb eszményt tüzött maga elé a véres és elkeseredett harcoktól hangos században. Nyomdát alapít, dolgozik, utazik, buzdít, fordít, átültet, eredeti alkotásokkal gazdagítja nagyon szegény irodalmunkat. Prózája, mely könnyednek éppen nem mondható, az elsők közé emeli. Aesopus *Szász fabulájá-va-l* (1566) iskolát teremt. Prózáján is megérzik puritán igazságszeretete és őszinte protestáns vallásossága. A nemzeti eszme mellett mindenkor vallásos érzései vezették és ezért is olyan tiszta élete és költészete. *Biblia*-fordítása (1551) mellett érdekes a *Részegség ellen* írt morális tartalmú dialogusa és főleg *Fabulái*. Ezekben a már említett állatmesékben éles megfigyelőnek bizonyul s nemcsak az egyes hibák bemutatásában látszik hivatásos prédikatori léleknek, de az általános kortünetekre is ügyesen rávilágít. Heltai az erdélyi irodalom egyik különleges értéke és dicsősége. Idegen talajból nőtt ki gazdag leleményű és magyaros ízlésű íróvá, aki azonban

előrelátó erdélyi érzékével nem vett részt a kor zajló, szennyes árájában. Nemes alakja, írói tehetsége és tekintélye már korábban is kiemelkedett környezetéből s ma, halálának többszázados távlatából alakját ott érezzük egy Pázmány vagy Apácai Csere mellett. Heltai adta ki még a múlt század elején is közkedveltségnek örvendő *Salamon és Markalf*-ot, majd *Nagy Sándor históriájá*-t. Heltai nyomdájának épp az volt nagy kulturális és természetesen irodalmi jelentősége, hogy megértve a kor követelményeinek szavát, többnyire az egyházi jelleg mellett, a népszerűsítésre fektette a fősúlyt, amennyire az tőle függött. A humanizmus és reformáció korában Erdélyben a magyar szépirodalomnak ezek a termékei virágoztak. A Tinódi- és Ilosvai-féle vándorpoézis hanyatlása után, egy bizonyos átmeneti korszakban, ezek helyébe a „vándorló könyvárusok” léptek, akik főleg a históriás irodalom prózai műfajait (a ponyva első jelentkezése!) terjesztették és részben művelték is. Ennek a történeti fejlődésnek köszönhető némely szempontból az erdélyi irodalmi tudat történelmi rétegződése, mely mindmáig különleges szint és értéket adott az erdélyi kultúrának. Ekkor, ezekben az években még szó sincs egy öncélú irodalmi tudat tervszerű kiépüléséről vagy kiépítéséről, az alkotó erők többnyire még tudattalanul működtek, alakultak és alakítottak. Az egész irodalmon végighuzódó történelmi tudatosságnak első terjesztői voltak ezek a „csácsogó” énekesek és prózai krónikások, de bennük kell keressük a későbbi fejlődés alapjait. Gondoljunk csak rendkívül gazdag, történelmi jelentőségű memoire-irodalmukra, későbbi önéletírásaikra és történeti feljegyzéseikre, így különösen Bethlen Miklós és Kemény János önéletírására, Rosnyai Dávid feljegyzéseire vagy Mindszenti Gábor naplójára. Bármennyire nem tartjuk az általunk megszábotott irodalom-fogalom körébe e korszak vallásos jellegű polemiarharcait, erdélyi jellegüknél fogva nem mellőzhetjük azok tárgyalását. De vessünk egy pillantást a kor politikai életére, mielőtt a hitviták ellentétességét megvilágítanánk. A reformáció, melynek megerősödése alatt virágozott Heltai korának irodalma, a századforduló körül mintha megtorpant volna nagyszerű lendületében és az enerváltság tüneteit konstatálhatjuk. Ennek volt oka a mindjobban terjedő szektariázmus, mint az unitárius és szombatos felekezet térhódítása. Erdély a Báthoryak uralkodása alatt mindjobban vallási és világnézeti harcok homlokterébe került s nem egyszer az ellentétes világnézetet valló prédikátor eszméiért életével fizetett. Báthory István, majd a gyenge Kristóf uralkodása alatt jutott el tetőpontjára ez a vallási villongás. Itt elsősorban Dávid Ferenc alakjára gondolunk. Dávid, későbbi ádáz ellensége, Blandrata György pártfogására kapta meg az első unitárius püspökséget. Nem volt mindennapi szellem és karakter. Tekintetét a földi hatalom megszemélyesítői felé vetette s nem csekély mértékű hiúsága és becs-

vágya emelte és buktatta pályáján. Hatalmas szónoki alakját a *Debreceni Disputa* is megőrizte.

Később Báthory Zsigmond és végül Gábor uralkodása betetőzte Erdély sorsát. Az egymást érő türelmetlen hitviták, melyek a felekezetek gyűlöletének szítói voltak, nemhogy enyhültek volna, de inkább élesedtek, mérgesedtek. 1579-ben Báthory István betelepítette a jezsuitákat. A hitvitázó szellem újabb anyagot és lendületet talált. Az erdélyi jezsuiták legnagyobb alakja Szántó Arator István, életének nagyrészét, 1580-tól majdnem 1600-ig Erdélyben töltötte. Kolozsváron és Nagyváradon prédikált és tanított. Világi költészetet nem találunk még e korszakban, legfeljebb az egyházi énekköltészet virágzott, melynek képviselői Barát István, Dávid Ferenc apósa, Dobokai Mihály, Gyulai István és Heltai *Vigasztaló Könyvecskéjé*-nek gyönyörű *Haláltáncéneke*-vel.

A *barokk* századában (XVII. sz.), különösen annak elején a szépirodalomban bizonyos hanyatlás jelei mutatkoznak. Még mindig az egyházas jelleg az uralkodó, de az előbbi század református tendenciájával szemben katolikus restaurációs törekvések sem hiányzanak, hiszen éppen e századnak volt a gyermeke, az Erdély határán született Pázmány. Még azonban az egyházas vitatkozások hangja szenvedélyes, kiérett, sőt sokszor mindkét felekezet részéről a póriasságig durva. A katolikusok oldalán a veszedelmes hírű Balásfy Tamás és Illyés András mellett olyan kiváló nevekkel is találkozunk, mint Sámbar Mátyás és Káldy György, aki 1600 óta tartózkodott Erdélyben s ott kieszközölte Bethlen Gábor pártfogását és anyagi támogatását Bibliájának kiadásánál. Sámbar kiváló tehetségű jezsuita, az udvarhelyi iskola vezetője, életének nagyrészét tölti Erdélyben, noha nem volt erdélyi származású, mégis éppoly erősen érezte a kapcsolatot Erdéllyel, mint később a csíksomlyói ferences székely barátok. Sámbar eleme a szóharc, a vitatkozás volt. Korának majdmindegyik protestáns hitvitázójával harcban állott, de különösen Czeglédi Istvánnal és Pósházi Jánossal, a sárospataki kollégium nagytekintélyű professzorával vitatkozott igen elkeseredetten. Protestáns részről, Ravasz László szerint, Alvinczi Péter a század legkiválóbb hitszónoka. Alvinczi azonban politikai célokat is tűzött maga elé s mint Bocskai és Bethlen Gábor barátja, értékes szolgálatokat tett nemzeti ügyekben is. Mellette még meg lehet említeni Matkó Istvánt, mint Sámbar legerősebb erdélyi ellenfelét, de leginkább Geleji Katona Istvánt (1589–1649). Sokrétű tehetség, eredeti szellem, lelkesedése és tehetsége valóban az erdélyi kálvinista Pázmányságra predestinálta. *Öreg Graduáljájá*-val (1636) megteremtette a kálvinista vallásos énekek egy teljesnek mondható gyűjteményét. Mindezeket messze túlszárnyalja egyéniségének varázsával és tehetségének az akkori viszonyokhoz mért eredetiségével Apácai Csere János. Székely földműves szülőktől száрма-

zott s rövid élete (1625–1659) az erdélyi teremtő gondolat szimbóluma, és Apácai a fáklyahordozója. Tudományban és életben lelkes újtó, felforgatás, lázítás nélkül. Toldy Ferenc ritkán tévedő ítélete szerint „XVII. századi nemzeti irodalmunknak, Pázmány és Zrinyi mellett harmadik nagysága”. Kolozsváron és Gyulafehérváron tanul, Bisterfeld a vezetője, majd Utrechtben folytatja tanulmányait. Szenci Molnárral, másik nagy erdélyi kortársával ők azok a külföldi tanulók, akikre a magyarság a leginkább lehet büszke. Németország, Hollandia, Anglia és Olaszország kultúrát ontó kapui tárulnak ki a tudni vágyó ifjúság előtt s azok sietnek is kiélvezni a tanulás lehetőségeit, jobban, mint az azelőtti vagy utáni századokban. Apácai Csere filozófiai elme, de *Magyar Enciklopédiá*-jában (1655), ha kevés is még az eredetiség (Comenius), az áttörés heroizmusát mégsem lehet megtagadni tőle. Itt, és éppen Apácai Cserénél kell megemlíteni, hogy az erdélyi irodalom fejlődése szempontjából nem jelentéktelen az a befolyás, melyet a *francia szellem*, irodalmán keresztül, gyakorolt mindenkor az erdélyi művelődésre. Kultúrájánál, szellemi és lelki strukturájánál, de főleg politikai helyzeténél fogva Erdély mindig közelebb állt a Habsburgokkal hadilábon, álló Franciaországhoz, mint Ausztriához. Apácai Csere mintái többnyire franciák voltak (Descartes), Mikes *Törökországi levelei*-nek megírására Mme de Sévigné iskolájától kapott közvetlen ösztönzést, az erdélyi testőrírók, mint Báróczi és barátai, francia írók rajongásában fogtak tollat, majd Jósikát (Sue), de különösen Keményt a francia romantika és realizmus (Balzac) alakította, Gyulai mesterei között francia irodalomtörténészek és kritikusok is voltak és végül Ady, Szabó Dezső francia kapcsolatairól művészetük ismerete után nem szükséges vitatkozni.

A XVII. században nagy „divatban” volt az emlékiratírás, amely azonban anyagánál és formai megnyilatkozásánál fogva történelmi s nem irodalmi jellegű (Hidvégi Mikó Ferenc). Mindamellet ezek közül a száraz krónikaírók mellett egypár olyan nevet ki kell emelnünk, akik szellemi életünknek mindenkor díszei, kiválóságai voltak. És itt elsősorban Bethlen Gábor hatalmas alakja, nemes, humánus szelleme a vezér. Korában, hatása alatt olyan magas nivójú szellemi életet teremtett Erdélyben, mint a renaissance alatt Mátyás és amilyen sem azelőtt, sem azután jó sokáig itt nem volt. Egy erdélyi egyetem tervét is Bethlen vetette fel, mely „halálával... Erdélyben végkép megbukott”. Ezt a gondolatot vette át és vitte tovább, még ebben a században Apácai Csere, aki 1658-ban emlékiratot nyújt be Barcsai Ákos fejedelemhez egy erdélyi Akadémia létesítésének az ügyében. A gondolat zsongott tovább s átértékelve a következő század végén és az azutáni elején bukkant fel ismét Aranka Györgynél és Döbrenteinél. Koránt sem száraz Bethlen Miklós (1642–1716) *Önéletírása*, melyet csak 1860-ban publikált Szalay

László, az erdélyi önéletrajzi stílus legszebb hajtása. Nyugodt, tárgyilagos elbeszélő, vallási előítéletek nem zavarják, csak akkor indul meg, amikor szeretett tanárának, Apácai Cserének emel méltó tanítványi emléket. A nálánál idősebb Kemény János (1607–1662), a tragikus sorsú fejedelem, *Szent Dávid Zsoltárai*-nak fordítása mellett megírta renkívül fontos *Önéletírása*-t, a korabeli politikai eseményekről. Szaládi János is e krónikaírók sorába tartozik, kinek művét századok múlva Kemény Zsigmond adta ki. A XVII. századi magyar művelődés terén senki sem hozott olyan nagy áldozatokat, mint Misztótfalusi Kis Miklós (1650–1702). Székely gyermek, buzgó keresztény és mélyértelmű lélek. Már gyermek korában érdeklődik a tudományok terjesztésének problémája iránt, de csak 30 éves korában jut el külföldre, Amsterdamba, ahol kora leghíresebb könyvnyomtatójává képezi ki magát. Barátjától, Pápai Páriztól nyer ösztönzést külföldi útjához. Fogékony szellemével hamar elsajátítja a nyomtatás tudományát s meghívásokat kap Lengyelországba, Angliába, Olaszországba. Véglegesen sehol sem telepszik meg, mert a magyar kultúra terjesztését tűzte maga elé. Dicsősége és sikerei tetőpontján, a Mediciek kedvező ajánlatát sem véve igénybe, hazatér hazájába (1689 óta). Itthon irigység és rosszakarat várta. Kiadványait nem veszik s elkeseredő lélekkel látja magányos sorsát betelni, és tragédiájában fájának végzetét. Csalódásának szomorú történetét egy önéletrajzszerű munkában írta meg, mely legsikerültebb műve és a század egyik legszebb, legőszintébb megnyilatkozása: *Maga személyének, életének és különös cselekedetinek mentsége* (Kolozsvár, 1698).

„Egy bizalmas csevegőt látunk benne, ki néhol hosszadalmasan, de többnyire érdekesen s mindenesetre naiv közlékenységgel mondja el élményeit, panaszkodik bajain s avat be néha titkos dolgokba is” – ezt írta Szilágyi Sándor a barokk-kor egyik memoire-írójának, Borsos Tamás marosvásárhelyi birónak emlékezéseiről. Milyen találó jellemzése ez az erdélyi barokk-korszakot megelőző irodalmi szellemnek. Különösen a cikornyás prózai termékekben észlelhetők korabarokk-vonások, míg a verses költészetben kevesebb nyomát találjuk ennek. A különböző elemekből összeállított barokkság, a „fecsegő” bizalmaskodás, a tónusok elkenése, a közlékenység játékos pajkossága és bizonyos precíz erotika: kedvelt eszközei, nemcsak nálunk, de a külföldön is a barokk irodalmi felfogásnak és művészi ábrázolásnak (Rubens). Megmaradva a kor prózairodalmánál, lássuk, hogyan tükröződik ez a barokk-jelleg a két legemlegettebb író művében. Haller János (1626–1697) a jelentősebb és tehetségben is messze kimagaslik Rosnyai Dávid fölött. Haller *Hármas Historiá*-ját (1695) és *A békességes tűrésnek Pais*-át (1682) is fogarasi fogságában írta. Előbbi volt a század legkedveltebb prózai olvasmánya. Amint már a címe is mutatja,

három részre oszlik: az első *Nagy Sándor történeté*-vel foglalkozik s forrásaira Király György vetett világosságot, a második könyv a *Gesta Romanorum* mese anyagát tartalmazza, melynek eredetét és kapcsolatait Katona Lajos derítette fel, míg az utolsó rész a *Trójai háború*, akkor nagyon elterjedt, sőt divatosnak mondható leírását adja s ennél ismét Király György kitűnő forráskutató munkáját kell megemlítenünk. Haller műveiben az erdélyi barokk korszerű prózaírója: cikornyás mondatokban beszélte el hőse tetteit, s példabeszédekben is külső hatásokra törekedett. Kiszabadulása után a beszerceiek üdvözlő ódákkal tisztelték meg, mint ebben a korban mindenkit, aki a tudományos „esmeretek”-ben járás volt. Ezekben a barokk korszak által kitermelt panegyrisekben nem hiányzott a cicoma, ügyeskedő fogások, a dekorum, a díszlet, a mesterség, szóval a patétikus nagyotmondás adománya, azonban a kor igazi lelkét alig lehet bennük föltalálni. „A legünnepeltebb tudósok döcögős hexameterekkel üdvözölték egymás munkáit, melyeket nagyobb részint azok elé függesztettek”, mint látni fogjuk később Frank Bálintnál; vagy „a költészet csak forma volt és mesterség s nem magasb ihletés kifolyása”. Még ilyen stilizta sem volt Rosnyai Dávid (1641–1718), kinek fordításaiiban nyelvünk eljutott valóban a legmélyebb pontig. Rosnyai is, mint Haller, fogságban írta munkáját; Apafi Mihály íródeákja volt, de egy alkalommal (1678) a fejedelem iránta való hűtlenségen kapja s ezért négy évre elzáratja. Ekkor fordítja a *Humájun Námé*-t, azaz *Horologium Turcicumot*.

A líra terén is még többnyire a vallásos jelleg az uralkodó: így Geleji Katona *Graduálja* és Gönci György *Kis Graduálja* (1592) a protestáns egyházas költészetben. Őket megelőzve és fölül is mulva Szenci Molnár Albert (1574–1633) *Zsoltári* (1607) jelentenek fordulatot a magyar líra életében. Szenci Molnár Albert irodalmunkban az első ujságíró-típus. Vándor hajlama, minden újért lelkesedő természete tették olyan változatosá életét és működését. Zsoltár-fordító, de egyben Biblia-magyarázó is, szótárakat készít és a növevelés problémájával foglalkozik. Állhatatlan természet, nyugtalan szellem, de genialitása elvitathatatlan. Mindenhol ott van, ahol valami rendkívüli dolog történik, majd minden híres kortársával megismerkedik, akihez hozzáférhet s nem volt még magyar író, aki annyit utazott, látott és tapasztalt volna, mint ő. Zsoltárfordításainak készítése előtt ismerkedik meg Bézával, noha még nem érti a francia nyelvet; felkeresi az Erdélyben megszólaló platonista Rimay Jánost, Veresmarty Mihályt; barátkozik, lelkesít és buzdít, könyörög és dolgozik, nem ismer nélkülözést, fáradságot és nyomort; tekintetét nyíltan szegzi az örökkévalóság fényébe s ez a fény ragyogja be alakját. Lobwasser német, Marot és Béza francia mintái után fordítja, néhol eléggé sikerült költői szellemben és

tehetséggel, zsoldárait, melyeket ki is ad Herhornban. Erdélyben kétszer is megfordul: első ízben 1615-ben pár hétre, majd végleg 1629-től haláláig Kolozsváron telepszik le. A Pozsony melletti Apáca községben születik, de minden munkájában ősi székelynek vallja magát s természetében, lelkeségében és művészetében eltörülhetetlen jelei vannak erdélyiségének: lelkes, emelkedett, újító szellemének. Szenci Molnár református zsoldárfordításaira katolikus részről is történt reakció: Illyés István fordításaiban (1693). Illyés csíki székely volt s ifjú korában került Pozsonyba, míg Szenci Molnár éppen Pozsony mellől jött Erdélybe. A katolikus vallásos költészetnek képviselője ebben a korban Kájoni József, aki azonban zenei vonatkozásai révén híres. Az 1588 óta Erdélyben mindjobban elszaporodó és üldözött szombatosok énekgyűjteményét nagyrészt a nem erdélyi származású Pécsi Simon és Bökényi János írta, kinek *Mennyei Lámpás* c. (1652) elmélkedésehez Apácai Csere írt bevezető verset.

A világi líra a politikai költészetben domborodik ki, termékeit névtelen szerzők írják s azok többnyire támadó élű pasquillusok. A kuruckorszak költészete ezekben a politikai színezetű versezetekben talált indítékokat. A katolikusoknak és protestánsoknak megvannak a maguk névtelen költői, akik alkalomadtán támadták *Bethlen Gábert* és udvarát vagy protestáns részről a labancokat gúnyolták. A kuruckorszak költészete az egész nemzet revellációja volt s nemcsak erdélyi jellegű írói megmozdulás. A kuruckor költői protestánsok lévén, többnyire erdélyiek voltak s a nagy fejedelem egyénisége, dicső alakja köré csoportosultak. A nemzeti érzés erejével szólaltak meg ezek a „népiesnek” nevezhető költemények. E dalköltészet fejlődésének egyszerű grafikonját kb. így vázolhatnánk fel: *politikai költészet*, – *kurucköltészet*, – mely idővel a *népköltészetben* tetőződött be (népdal, népballada: ősi fokon a kurucköltészetben is megtalálható). A kurucköltészet termékei, mint a többi népköltészetiek, nem jelentek meg nyomtatásban, hanem csak szájhagyomány útján és az egyetlen megrögzítő formában, kéziratosságotokban maradtak fenn. Ezek közül erdélyiek a *Vásárhelyi-* és a *Vasady-kódex*. II. Rákóczi Ferenc udvarába vezet ez az út s ott a következő század legnagyobb prózáirójához: Mikeshez. A népi irodalom termékeit megőrző kódexek a másik szál, amelynek segítségével eljutunk a XVII. századi irodalom egyik legérdekesebb sajátágához: a barokkhoz. Erdélyben azonban ez a barokk költészet, amint már előbb láttuk, a prózát kivéve, csenevész termékeket hajtott. De lássuk a verses epika termékeiben, hogyan nyilatkozik ez a barokk ízlés és lelkeség? Magyarországon Gyöngyösi István költészete a kor irodalmi szükségleteinek korlátlan kielégítője. Az erdélyi magyar epikában barokknak nevezhető kísérletet alig találunk. A kor irodalmi

követelménye még mindig a verses krónikák művelésében merül ki. Szentmártoni Bodó János *Tékozló fiúja* (Kolozsvár, 1636) és Kolosi Török István *Szent János evangelistája* (1635) vallásos tárgyú széphistóriák, de a történelmi színezetű epika is csak az adatok regisztrálása, a költői alakítóképeség leghalványabb jelei nélkül. Ilyenek a *Lupuj vajdáról való énekek* (1655), Szöllösi István *Szenan basa históriája* (1635), vagy erkölcsi tanulságnak szánva Petki János *Az Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetélkedése* (1610).

A dráma a legelhanyagoltabb területe az erdélyi irodalomnak a barokk században. Emeljük ki azért a gyéren buzgó patakocskából Miskolci Zsigmond nagyenyedi tanár *Cyrusát*, melyet állítólag a század végén diákjai Enyeden elő is adtak (1698). Ilyen erdélyi vonatkozású drámái termék még a Gyárfás Tihámér által felfedezett *Komédia Erdély siralmas állapotjáról*, melyet felfedezője jezsuita iskoladrámának tartott, azonban ezt Szigetvári Iván alapos ellenérvekkel megcáfolta. Még egy erdélyi drámakísérletről van adatunk s nem kisebb embertől, mint Felvinci Györgytől. Felvinci 1693-as *Comico Tragédiája* jelentéktelen moralitás-féle; az író érdemét színházalapítási (1694) kísérletezésében kell keresnünk, azonban ez sem volt önzetlen művészi becsvágy nála: „adósságai” rendezésére tett kísérletet. „Tragédiájával” kapcsolatban nem látjuk igazoltnak Kasner Jenő véleményét, amennyiben egy olasz operában véli feltalálni forrását s a magyar drámát operánk első hajtasának tartja.

A felvilágosodás századának háromnegyed részére az irodalomtudomány, nem teljes joggal, a „nemzetietlen” bélyegzőt ütötte. Erdély irodalmára, az egy Mikest kiemelve, sokkal inkább talál ez, mint a teljes magyar irodalomra. Erdély XVIII. századi írói nagyobb részét külföldön, különösen Bécsben élnek s hazájukkal csak irodalmán keresztül keresnek kapcsolatot. Lelkes férfiak, inkább buzgóságuktól, mintsem tehetségüktől hajtva, hazai mozgalmakat is igyekeznek támasztani, így egy erdélyi Akadémiát akart felállítani Aranka György, vagy Döbrentei, folyóiratokkal próbálkoznak, de ezek is, a *színészettel* együtt elcsenevészesednek. Tehetségesebb íróink, mint Báróczi, Barcsai idegenben élnek, előbbi 26 éves kora után elhagyva hazáját, oda soha vissza nem tér, míg Barcsai élete hátralévő részét birtokain tölti, de idejét a gazdasági és házaselet foglalják el. Mikes is hazájától elkülönítve, rodostói magányában dolgozik a kiadásnak reménye nélkül. Nyelvújítók is akadnak szépszámmal a szűkebb hazában, de csak, mint Barczafalvi Szabó, inkább külsőségeiben reformálja a nyelvet s modorosságaival az újításnak többet árt, mint használ. A másik nagy erdélyi nyelvújító: Baróti Szabó Dávid is távol él Erdélytől.

A század irodalmának kétségtelenül legérdekesebb és legrokon-

szenvesebb egyénisége Mikes Kelemen (1690–1761). Alakjában egy új emberi eszmény nyert kifejeződést: a barokk korszak által inaugurált lelkiség új pozíciójában, az udvarban találja fel életének végcélját s előttünk áll e korszak divatos, keresett alakja: az udvari ember. Mikes ideális megtestesítője ennek az irodalmi típusnak. Fejedelmi „kegy” élvezője, tudásának, külföldi élményeinek forrása ez, s az erdélyi lélek nemessége köti, még bujdosásában is, fejedelméhez. A bujdosás „udvarában” is Rákócziának hű Mikese marad. Szép példa: az intrikák maihoz viszonyítva csecsemőkorának idejében az udvari ember fogalmát a hű erdélyi lélek megindító mélységeivel gazdagítja. Gyermekkorában kerül Rákóczi mellé, elkíséri lengyel-, majd franciaországi útjára, innen Törökországba vándorolnak s hazájukba vissza sohasem térnek. Francia irodalmi élményei, olvasmányai buzdítják működésre. Leveleskönyve, mely 207 levélből áll, 1717 okt. 10 és 1758 dec. 20 között tartalmazza menekülésük történetét, a korállapotokat; saját sorsának változásait. Leveleit egy fiktív, szeretett nagynénjének alakja köré fűzte. Irodalomtudományunk véglegesen eldöntötte, hogy ügyes és akkor divatos írói fogással levelei képzelt attitűd ihletének termékei, s a korszakot és időt, mely az elsőtől az utolsóig átnyúlt, élményei alapján szötte. Első leveleiből az ifjúkor mindent átfogó bizalma csendül ki, míg a harminc évvel későbbiekből az öregkor hervadó melancholiája zokog fel. Leveleiben kétségtelen élményi ihlet tükröződik: Kőszeghy Zsuzsi iránti reménytelen szerelmének bemutatásában. Szerelmének gyakori szerepeltetése mellett leveleskönyve folytonos visszatekintés, sóvárgás Erdély felé és után. Minden gondolata Erdély s még leírásai is színesebbé, melegebbé lesznek, ha csak leírja hazája nevét: „Az erdélyi vér nem az adomért szolgál, hanem a becsületért”, – írja egyik levelében, vagy „egy erdélyi asszony nem ér-e annyit, mint tíz magyarországi?” Állandó lelki megindulásban van, Erdélyre gondolva: vágya Zágon felé sodorja, sorsa fejedelme mellé rendelte. Aktív hazaszeretete haza lendíti, becsülete Rákóczihoz láncolja. Rákóczi jóformán semmibe se veszi, hűséges szolgának tartja, s levelei után ítélve, korának legnagyobb magyar stilsztája a rajongott fejedelmi udvarban a „bornírt” jelzővel kell beérje. Érthetetlen a mai kor emberének ez a hűséges ragaszkodás. Fejedelmére, mint istenre tekint ez a hűséges székely „íródeák”, elhallgattatja hazavágyódásának mindgyakrabban követelőző hangját s csendes kietlenségben éli nagyrahitott életét. Nagyszámú kéziratban maradt munkája közül, melyeket a Nemzeti Múzeum őriz, nyomtatásban eddig, a *Törökországi Levelek* mellett, csak a *Mulatságos Napok* jelent meg. Ennek a keretes elbeszélés-gyűjteménynek meséjét a Szamos „mellett levő szép városban” játszátja le, de más aztán már semmi sem emlékeztet szűkebb hazájára. A bujdosást

kivéve, majdnem az az életsorsa volt Bod Péternek (1712–1769) is, mint nagy kortársának, Mikesnek. Árvagyermekek voltak. Mindketten református szülők gyermekei, Mikes gyermekkorában mostohaapja befolyása alatt katolikussá lett. Bod Péter élete folytonos bűvárkodásban telt el. Irodalmi szempontból két munkája érdemel figyelmet: ő írta az első magyarnyelvű életrajz-gyűjteményt: a *Magyar Athenas*-t (1766), melyben a koráig élt magyar tudósoknak, néha költőknek is összeállította, a rendelkezésére álló adatok alapján, életrajzaikat és munkásságuk jegyzékét. Másik ilyenemű műve *A szent bibliának Históriaja* (Nagy-szeben, 1748), mely „az első magyar irodalomtörténeti monográfia”. Bod Péter alaposságára nézve jellemző következő nyilatkozata: „eltöntenek húsz esztendőök s többek is, a míg véghez mehetett” az Athenas. E rengeteg idő alatt aránylag milyen kisded munka készült el, pedig a tudományok minden ágát felölelte, „gazdag gyűjteményeket tanult által” s az életrajzi adatokat is eredeti forrásokból igyekezett meríteni, – így kéziratokból, születési és halálozási anyakönyvekből. Bod Péter történetírói becsű munkássága mellett emeljük ki még a XVIII. századi történetírás két erdélyi nagyságát: Apor Pétert és Cserei Mihályt.

A francia gondolat feltétlen uralma nemcsak Mikesen, de a század harmadik felében működő „testőrírók” munkásságán is erősen megérzik. Testőríróink jórészt Bessenyeit megelőzve, majd az ő korszakos buzdításán fellendülve a francia irodalomban találják eredetüket. Magyar gondolat, magyar ész támasztotta fel az 1772-től újjászülető magyar irodalmat, de termékekért, anyagért és forrásért a franciákat keresték föl. Különösen fordításaikkal keltettek nagy érdeklődést az irodalom ügye iránt s nemcsak a Bécsben működő testőrírókra volt ez hatással, hanem a magyar irodalomra is. Többnyire olyan íróknak, főleg erkölcsnemesítő iratait fordították, akik a legközelebb állottak a saját koruk érzés- és ízlésvilágához. Így különösen Marmontel: *Erkölcsei meséire*, Calprenède regényére és Fénelon *Telemakusára* gondolunk. Bessenyei mellett és hatásán túl is nagy buzgalommal írnak, fordítanak. A francia szabadabb gondolkodással való kacérkodás határozza meg irodalmi színvonalukat. Azonban nemcsak a „testőrző” írók, de a kor egyéb fordítóinak is nagyrésze erdélyi. Igaza van Császár Elemérnek, hogy „Barcsai is, mint Bessenyein kívül az értékesebb testőrírók mind Erdély szülöttei”, erdélyiségük azonban egyáltalán nem tükröződik költészetükben. A francia irodalmi szellem hatása alatt működő írók közül (Haller László és Ádám grófok, Zalányi Péter, Zoltán József és Dániel István), a Bécsben élőkét is beleértve, Báróci Sándor (1735–1809) emelkedik a legmagasabbra. Igazi művészi érzékű író és fordító. Stílusa magyaros és zamatos, nagy műgonddal dolgozta ki minden írá-

sát. Stílusában tősgyökeres erdélyiség nyilatkozik meg, színes, eredeti stílusza. Fiatalon került a gárdába s haláláig a császárvárosban élt, fordítgatva és állandó munkában töltve el életét. Társa és barátja volt Barcsai Ábrahám, az erdélyi fejedelmi családból származó testőríró. Őt is fiatalon, 1761-ben küldte föl Hunyad-megye Bécsbe a testőrségbe és csak életének utolsó korszakát töltötte erdélyi birtokán.

A jezsuita-rendnek 1773-ik évi megszüntetése egy másik érdemes erdélyi magyar költő sorsát szegte ketté: Baróti Szabó Dávidét. Költészetében jóformán semmi erdélyi vonatkozás nincs. Elzárkózott, csendes, magányos élete „olyan egyszerű, színtelen”, amilyen még nem volt magyar költőnek. Elvonulva a világ külsőségeitől, izolált költői világban élte életét: korholja kortársait, lelkesedik a nemzeti irodalom gondolatáért. Erdélyi székely eredete sem költészetének szellemén, sem stílusán nem érzik. Baróti Szabó korában lángolt fel a nyelvújítási harc. Erdélyi képviselői között három nevezetes író is kiemelkedett: Barcafalvi Szabó Dávid, Andrád Sámuel és Aranka György. Az első *Szigvárt* c. regényfordításával a legvadabb nyelvújítónk. Későbbi munkásságával is oly sok szenvedélyes és sokszor igazságtalan vitát provokált. Kazinczy nem akarta megérteni és méltányolni eredetieskedő szóalkotmányait s nem szűnt meg támadni, gúnyolni és ostorozni az éppen nem kongeniális nyelvújítót. Andrád Sámuel nem volt olyan merész nyelvújító, mint Barcafalvi Szabó. Alakjára és munkásságára az utóbbi években György Lajos kitűnő tanulmányában hívta föl a figyelmet. Andrád szintén nyelvújító, a székely provincializmus nyelvújítója, de nem olyan elvakult „reformere” nyelvünknek, mint az előbbi, de nem is olyan nagyvonalú elme, mint az újítás vezére. Szerény körülmények között, jóval szegényebb eszközökkel, mint Kazinczy, értékes és maradandó munkásságot fejtett ki. Különösen értékes munkája *Elmés és mulatságos anekdotagyűjteménye*, amely azonban sikamlós francia élcekkel van teletűzdelve. A harmadik nyelvújító a legkevésbé volt tehetség a három közül, de a legtöbbre vágyott és a legtöbbet produkált is: Aranka György, nem kevesebbet szeretett volna elérni, mint Erdély irodalmi életének megszervezését, természetesen saját diktátorsága alatt. A századvég különben is kedvezett az újításoknak és a nagylendületű vezérségnek. Bessenyei és később Kazinczy irodalmunk vezéregyéniségei. Erre vágyott Aranka is és később Döbrentei Gábor. Nagy forrongások, megmozdulások észlelhetők Erdély irodalmi életében. Úgylátszik, mintha a 90-es évek forrongása teremtette volna meg az irodalmi élet legfontosabb propagálóit: a hirlapirodalmat és a színeszetet. Sajnos, hogy csak látszat volt a felbuzdulás, mert a kezdeményezés hamarosan elnémult s helyét elég hosszú dermedésnek adta át. Az Akadémia ideáját szerette volna Aranka (1737–

1817) megvalósítani, ezért egy *Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság* (1791) felállítását proponálta, amely társaság meg is alakult, öt évvel később ki is adták első és egyetlen kötet munkásságukat, de tegyük hozzá, egy késői jóindulatú historikusuk véleménye szerint, „résztelenség miatt” 1801-ben megszűnt. Aranka nyelvújító és író volt, rendkívül hiú ember, mint eszméjének örököse: Döbrentei. Utóbbi 1819-ben mégegyszer megpróbálkozott az elültetett magot kikeltetni, de még annyit sem ért el, mint előde. A Társaság alapítását megelőző évben jelent meg Erdély első magyarnyelvű hirlapja, az *Erdélyi Magyar Hírvivő*, Fábíán Dániel és Cserey Elek indították meg, s hetenként megjelenő hirlapot terveztek. Programjuk szerint célul a hadi hírek (aktuális török háború!) terjesztését és a magyar nyelv művelését tűzték ki. A következő év elején is valószínűleg megjelent, azután nyomavész. 1790. évi 6. számában az Erdélyi Magyar Tudós Társaság megalapítását sürgetik, aminek talán Arankával van kapcsolata.

II. József abszolutisztikus németesítése megmozdította a nemzeti gondolatot és érzést. Különösen nyelvünk művelése, gondozása és paléozása lépett előtérbe és a nyelvet legjobban megőrző és fellendítő két intézmény gondolata: a tudós társaság és a nemzeti játékszín felállítása. Előbbinek nyomait Erdélyben Aranka kísérleténél láttuk. A másik is Arankában lelkes propagálójára talált. Pesten Kelemen Lászlóék lelkes buzgalma 1790-ben kezdődik, azonban csakhamar elnémulnak. Két év mulva Erdélyben erőteljesebb kísérletezések történnek: Fejér János és Kotsi Patkó János színtársulatot toboroznak s 1792 okt. 1-én Kolozsváron előadásokat tartanak. A társulat nagy nehézségekkel küzd, tehetségük és lelkesedésükben bíznak. Kotsi Patkó mellett a komikus szerepkörben kimagasló Jantsó Pál a társulat lelkei: mindketten a magyar színészet első s egyben legkiválóbb naturalista ábrázolói. Ízlésükre jellemző, hogy az első magyarországi-erdélyi Shakespeare-előadás is Kotsi Patkó nevéhez fűződik, aki 1794-ben előadta Kolozsváron a Hamletet. Később egy színügyi bizottság, majd Wesselényi Miklós vezeti a színházat. A heroikus küzdőknek a helynéküliség akadálya mellett más egyéb korabeli akadályokkal is meg kellett küzdeniük. Hatásuk a múlt század első éveiben már meglátszott: Kolozsváron 1803-ban lerakják egy színház alapját. A különböző intendáns-változás örvényeiben, a kicsinyes rosszakarat nehézségei között fejlődnek, bővülnek, gazdagodnak. 1806-ban Kelemen társulatának maradványa csatlakozik hozzájuk, de ugyanebben az évben már két részre kell oszolni színpad és pénz hiányában. Ebben az időben kezdődik meg a kolozsvári színészet olyan jelentős vándorkorszaka, melyből a két legjelentősebb az 1808–1810 és 1814–1819 közötti volt. E között az évek között Kolozsváron nem voltak magyar előadások. Különösen Marosvásárhelyen

és Debrecenben működtek művészeink. A vándorlások korszakát még két súlyos veszteség is nehezítette: elsősorban legnagyobb tehetségétől, Kotsi Patkótól kellett megválni, aki ezévben vonult vissza, másodsor nagy, sőt pótolhatatlan veszteség volt legnagyobb pártfogójuknak: Wes-selényinek halála. Ebben az időben Wándza Mihály igazgatta a színészeket 1813-ig. Az 1803-ban megkezdett építkezések 1815-ben célrt értek s az épület fedél alatt állt, azonban csak 1821 március 11-én nyílt meg Körner Zrinyijével, melyet, mint a nemzeti gondolat szimbolumát, erdélyi mágnások játszottak. Csak a következő napon léptek föl hivatasos színészek Szentjóni-Szabó László *Mátyásában*. Ezután is sokáig kísérleteztek színházi bizottsággal és bérlő-rendszerrel. 1824-ben Déryné, Szentpétery, Egressy és Megyeri játszanak, a 30-as években Lendvay, Udvarhelyi szerepelnek. 1834-ben Egressy jutalomjátékául tűzi ki *Bánk bánt*, melynek ez volt második előadása. Évtizedek múlva is akad folytatója a Kotsi Patkó, Egressy-féle nagy, tragikus ábrázolásnak: E. Kovács Gyula személyében. Kovács a legtanultabb és legtehetségesebb alakító volt, szélesskálájú egyéniség, külső és belső jellemében hősi szerepekre predestinálva. 1865-től játszott Kolozsváron és azután sem hagyta el „anyavárosát”, ahogy ő nevezte, s mindhalálíig kitartott szeretett városa mellett. 1906-ban készen állott az új épület, ide azonban már nem vonulhatott be Kovács Gyula tragikus szelleme. 1918-ig és egy ideig azután is Janovics Jenő vezeti a kolozsvári „nemzeti” színház hajóját, a régi épület nélkül, amelyet a románok azonnal okkupáltak. Említünk meg a kolozsvári színpadon játszó nevek közül még egypárat, a város művészi életének színvonalát dokumentálva: itt játszott és tűnt fel az első nagy gárdában Pergő Celesztin, a későbbiek közül Gyulai Ferenc, a költő bátyja, aki egy évig igazgatta is a színházat, Prielle Kornélia, Jászai Mari, Paulay Ede, Újházi, Pálmay Ilka, Szacsvai, Ráthonyi Ákos, Szerémy Zoltán, Hegedüs Gyula, Ivánfi, Gál Gyula, Gerő Lina és a két legnagyobb és legeredetibb székely színművésznk: Szentgyörgyi István és Szakács Andor.

A XIX. század adta nemcsak Erdélynek, de az egész magyar irodalomnak is legnagyobb szellemeit. A történelmi humusz, a nemes tradíciók, a vérzivataros mult emlékei, mindmegannyi oly téma, mely nemcsak anyagot ad egy nemzet íróinak, de végzetesen determinálja is azokat. A forrongó élet meg-megújuló viharai, a nemzetiségi kérdés mármár kirobbanó lüktetése nagyot lendítettek az idő és a kor szeizmográfján és azok leghivatottabb kezelőinek lelkében: az írókéban. Erdélynek ebben a században legnagyobb íróit a történelmi generáció, az arisztokrácia és a középnyemes osztály adja. Erdély lelkesége a romantizmus talajában gyökereződik s nemcsak külső irodalmi áramlatok mozdították azt elő. A romantika romlatlanságával szemléli az erdélyi lélek az

öt körülölelő életet. Legnagyobb művészei, mint Kemény, Jósika, Gyulai a romantikusok sorából kerültek ki s ennek a romantikus én-szemléletnek képviselője mindvégig az orosz „naturalista” tanítvány: Petelei, majd Ady és Szabó Dezső. Valóban ebben a romantikus attitűdben az erdélyi lélek rátalált saját lelkiségére, érzéseire.

A XIX. századi nagy szellemi megmozdulás nyomait észlelhetjük már a század elején, amikor a Kazinczy által Erdélybe protezsált Döbrentei Gábor kezdeményezésére megindul Kolozsváron az Erdélyi Múzeum. Az erdélyi arisztokrácia felkarolta a Döbrenteitől felvetett folyóirat alapításának eszméjét s öt éven át (1814–1818) vezette lapjával Erdély szellemi életét. Döbrentei nem volt erdélyi származású, írói becsvágya és emberi hiúsága vezette a főrangúak körébe, hiszen benne „több volt a hiúság, mint a tehetség, több a dicsvágy, mint az önmérséklet”. Szilágyi Sándor szerint is „mint stilista gyenge, mint aestheticus korlátolt nézetű s mint nyelvész éppen szerencsétlen volt”. Mindemellett nagy érdeme, hogy mozgalmat vitt Erdély pangásnak induló életébe. Folyóirata közül először tudományos színvonalon álló bírálatokat Kölcseytől és elévülhetetlen érdeme, hogy drámapályázatával hívta létre a *Bánk bánt*. Erdély drámairodalmának századeleji aránylagos szegénysége miatt kellett 1814-ben az *Erdélyi Múzeumban* pályázatot hirdetni eredeti darabok írására, hétszázpengős jutalommal. Erdélyi szempontból sem maradt ez a pályázat meddő, hiszen eredménye éppen Bolyai Farkas szomorújátékainak létrejötte, azaz megjelenése; annál nagyobb nyeresége azonban, amint említettem, hogy negative, de még így is jótékonyan ösztönözte Katonát a *Bánk bán* megírására. A pályázatot érthetetlen módon Katonával és Bolyaival szemben Tokody János nyerte meg. A színműirodalom ápolására való buzdítás megtette a maga kedvező hatását s ha eredeti drámairodalma Erdélynek, Bolyai és Czakó mellett nincs is, annál élénkebb volt a fordítói tevékenység. Már 1819-ben Grillpartzer nevével (*Die Urmutter*) találkozunk és a 40-es éveket megelőzően Kotzebue, Lafontaine, később Goethe helyét Victor Hugo (*Bug Jargal*), Zschokke, George Sand (*Lélia*), Sue (*Matild*), Dickens, akkor még Boz, foglalták el.

A szabadságharc, az unió-problémák felvetődése határolják el a multszázadi erdélyi irodalom menetét. Szentiváni Mihállyal kezdjük ezt a ragyogó sort, akinek fiatalon torzón maradt élet-műve: Kemény és Kriza adják ki halála után munkáit 1843-ban. A *Remény* zsebkönyv körül csoportosuló írók sorához tartozott Szentiváni mellett Kriza János is, aki mint költő nem végzett olyan maradandó munkát, mint az erdélyi népköltészet leghivatottabb gyűjtője, tudós, lelkes publikálója (*Vadrózsák*). Jellemző Kriza költői fölfogására *Székelynép* című epigrammája:

„Attila népe vagy-é: nem akarták hinni; peccétes
Hű levelet ha mutatsz, mondtanak, hinni fogunk.
Hallgattál székely! de vitézlő fegyvered írta
Véres krónikaként: Attila népe vagyok.”

Amikor 1863-ban megjelent Kriza *Vadrózsáinak* első és egyetlen kötete, Grozescu Julián román író a *Fővárosi Lapokban* támadást intézett Kriza eredetisége ellen. Grozescu szerint Kriza „szolgailag” lefordította a román népballadákat, így különösen a *Molnár Annát* és *Kőműves Kelemennét*, előbbit egy *Toma*, utóbbit az *Ardzsesi zárda* c. balladából. A kérdéshez hozzászólt Arany László is a *Pesti Naplóban* a általában élénk vita tárgyát képezte az eredetiség kérdése. Maga Arany János is természetesen Kriza mellett emelte föl döntő fontosságú szavát s az egész polémiának ő adta a *Vadrózsapör* nevet. Párévig folyt a heves, de egyoldalú, s Kriza diadalával végződő harc. Később Alexics György az *Ethnographia* 1897-es évfolyamában ismertette a lezárt pör aktáit. Ezután csaknem három ávtized múlva a modern folklorisztika módszertani alaposágával majdnem végérvényesen eldöntötte a székely népballadák kérdését Solymossy Sándor a *Népélet* 1924. évi folyamában megjelent két kitűnő népballada-tanulmányával. Solymossy ebben a két dolgozatában és később a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében *A székely népballadáról* című összefoglaló tanulmányában összehasonlító módszerrel döntött meg két elavult ballada-elméletet: így előszörban kimutatta a régi éghajlati felfogás tarthatatlanságát, amelyet Greguss Ágost hirdetett és amely szerint a ballada, illetőleg románc az északi és déli népek temperamentuma alapján különbözik. Solymossy a ballada-fejlődést kronologikus alapon tárgyalja, melyre első kísérletet irodalmunkban Asbóthné Ferenczi Sári jeles kis dolgozatában tett, s ezekszerint egy régebbi, bővebb szövegű románc-típust és egy fiatalabb, töredezett, hézagos, balladaibb szövegűt ismer el. Solymossy ezzel új utakra terelte a modern ballada-, illetőleg népköltészet-kutatás útját. Végül összehasonlító folklór-kutatásai alapján döntötte meg Grozescu naiv, rosszhiszemű vádjait, kimutatva a ballada-témák földrésről-földrésre való vándorlását, ami kétségtelenül kizártta teszi azt, hogy Kriza *Vadrózsái* a román népköltészet fordításai lennének. Elméletének kitűnő megerősítői az egyes népballadák különböző eredetű variánsai, amelyek arra engednek következtetni, hogy a nép körében más-más felfogás és beállítás alapján élnek ezek az irodalmi termékek és hogy azok nem egy tudatos átvétel eredményei. Ebben a pár sorban röviden ismertettük a székely balladaköltészet fejlődéstörténetének egyes fázisait, nem ereszkedhetünk analitikus boncolgatásokba, arra való tekintettel, hogy a székely népiség, népelem tükröződése a napnál nyilvánvalóbban domborodik ki a székely balladaköltészetben és azt tárgyalni, részle-

tezni, egy szintetikus munka keretén belül, azoknak, akik már ismerik e népi költészet elemeit, világát és termékeit, úgysis felesleges.

Kriza és Szentiváni mellett, még fellépésük évtizedében, messze kiemelkedett Jósika és Kemény. Jósika nyitja meg a sorát az igazi erdélyi írónak. Ő még külsőségeiben „imádja” Erdélyt. Míg a mult színes és dekoratív jelenetei vonulnak el képzelete előtt, addig Kemény a lélek ismeretlen mélységeibe hatolt és mint az erdélyi bércegységek tárnáiban dolgozó bányász, úgy tárta föl, amit emberi szem addig még nem látott. Milyen szépen írja róla Papp Ferenc: „tragikus világfelfogásában egyetemes értelmet nyer Erdély multja, embersorsot jelentő tragédiává alakul át, az emberi lélek nagyrahivatottságának képévé”. Mindkettejük – Jósika és Kemény – témaválasztásában és feldolgozásuk sajátosságában rejlik az erdélyi jelleg. Mennyivel más módon dolgozza fel ugyanazt a témát egy magyarországi író, mint Kemény, aki a komor szépségű tájak keretéhez a tragikus, meghasonlott lelkek forrongását rajzolja. A Báthoryak kora a keret, melyből élő alakjait mintázza. Megjelennek előttünk Gyulai Pál, Gálfi János és Péchi Simon a maguk komplikált tragikumukkal s élnek és cselekszik az erdélyi gondolatot. Elég a mondottak igazolására összehasonlítani a magyarországi Móricz Zsigmond erdélyi tárgyú, kitűnő történelmi regényeit (*Erdély: Tündéerkert, A nagy fejedelem, A nap árnyéka*) a Keményéivel.

Erdély adta a magyar kultúrának mindmáig legnagyobb kritikusat: Gyulai Pált. Gyulai gyermekéveit és férfikorának egy részét töltötte szülőföldjén. A szabadságharc legviharosabb korában lett költő s Szász Károllyal és Mentovich Ferencsel, barátaival, adták ki 48-ban *Nemzeti Színek* címmel költeményeiket. Gyulai közöttük a legátütőbb erejű erdélyi. Költészete csak úgy leheli az erdélyi tájak fenyőillattól terhes levegőjét, a borongás csodaszép világát. *Erdélyben* című verse Petőfi *Alföldjének* párja. Elismeri, hogy szebb „talán a rónaság vidéke”,

„Mind hiába ... köztetek születtem,
Csermelyzúgás, bérci vad virágok!
Szívem egy, és szívem egy szerelme
Csak egyért, csak értetök sóvárog.”

Költészetében nem egy helyen szentel gyönyörű sorokat a visszakíváncozás földjének, Erdélynek s az önkényuralom alatt nyögő, bomló erdélyi nemesi udvarháznak éppen Gyulai adta legmegindítóbb képét (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*). Mellette Szász Károly költészetében vannak a legművészibb összhangban a lírai élmények a honfi földszeretetével:

„Hírt se hallok már felőled,
Erdős, völgyes szép hazám!

Most, hogy távol vagyok tőled,
Most szeretlek igazán.”

Költőtársuk, Mentovich Ferenc volt a legkevésbé költő és erdélyi közöttük. Baráti kapcsolat kötötte össze mindhármat s ezt az erdélyi ragaszkodást örökre megőrizték. Mentovich már közös anthológiájuk, a *Nemzeti Színek* előtt feltűnt mint költő, *Unió-dalok* című 1847-ben Kolozsváron megjelent kötetével. Már ebben és későbbi kötetében is türelmetlen igazságérzetének tudatában zengi költői programját:

„S Maros, Tisza s Dunának partjain
Örömröbaja zeng az áldomásnak,
Mert békeünnepe leszen, ez, melyen
Két testvér nyújtja jobb kezét egymásnak.”

E korszak költői közül több-kevesebb sikerrel és eredetiséggel működtek még Szolga Miklós, Medgyes Lajos, Sükei Károly, Dózsa Dániel, Zajzoni Rab István. Említésük mellett e sorból emeljük ki a két utolsót, mint az erdélyi szellem különleges hajtásait. Dózsa Dániel a legtipikusabban székely költő: *Zandirhám* című époszával az akkor divatnak örvendő rabonbánok (Jókai is regényt írt róluk!) világából meríti meséjét és regényeiben is Erdély multjába nyúl (*Kornizs Ilona*. 1859.) anyagért s ha művészi becsvágya nem is volt arányban komponáló és ábrázoló tehetségével, azonban ősi székely zamatosságát nem szabad figyelmen kívül hagyni. Zajzoni Rab István kisebb jelentőségű tehetség, de nem mindennapi elevenséggel adja elő érzelmi életének komplikációit. Ő is székely lélek, mint Dózsa, de már lázadó kedély s *Börtöndalaiban* (1861.) a kor pesszimizmusának ad erőteljes, olykor dagálybavesző kifejezést. Az előbb említett époszköltő mellett említjük meg Debreczeni Márton hatástalanul maradt *Kióvi csatáját* és az erdélyi époszírás legismertebb és egyben legértékesebb, irodalomtörténeti jelentőségű munkását: Aranyosrákosi Székely Sándort s művét, *A székelyek Erdélyben* c. hároménekes hősi költeményét (1822), mely tudvalevően elhatározó hatással volt a *Zalán futására* is. A jobb székely epikusak közé tartozik az Arany-hagyományokat folytató Fülöp Áron, ki nagy mintaképének hunciklusát fejezte be. (*Ellák, Aladár, Csaba, Attila*.) Az epika mellett a drámaírásnak nem voltak Kemény Zsigmondjai. A jelentéktelenségbe vesző nevek közül elég, ha két zseniális torzóra vetítjük vizsgálódásunk reflektorfényét és e két író műve mintaszerűen tükrözi az erdélyi sorsot, az erdélyi tragikumot. Korban és jelentőségben is a világhírű matematikus, Bolyai Farkasé az elsőség. Ezzel korántsem akarjuk azt a hitet kelteni, hogy drámaírói tehetsége nagyobb volt a Czákó Zsigmondénál. Nehéz anyagi körülmények között fejlődött ki Bolyai

tehetsége. Írói pályáját is, az erdélyi színjátszást fellendítő célja mellett, anyagi kénytelensége hívta létre. Drámái közül, melyeket saját költségén kénytelen kiadni, a *Kemény Simon* című erdélyi történelmi tárgyú. Bolyai, mint a matematikai pályán, úgy itt sem fejezhette be művészi életművét, elkéservedve, tehetségében vetett hitében megrendülve szállt minden síroknál mélyebb, erdélyi sírjába. Czako munkássága gazdagabb színekkel ékes, művészi fejlődése is egységesebb, de őt is magával ragadta kora fiatalságában az erdélyi tehetségek kifejlődése fölött örökös Ariman szelleme. Czako kitűnő kezdés után *Leonójával*, mely legértékesebb darabja, megbukott s ez annyira elkésérítette a dicsőséghez szokott fiatal író, hogy a Pesti Hírlap szerkesztőségében, barátja, Csengery Antal szobájában elhajította életét. Czako társadalmi drámái kora és napjaink kritikájánál is nagyobb elismerést vívtak ki, mint zavarosnak tartott *Leonója*. Pedig gazdag leleménye, igaz, mélyről zengő erdélyi pantheizmusa csak úgy ontja a szebbnél szebb színeket és leírásokat. Az erdélyi lélek mindig szoros kapcsolatban volt a természettel és ebből ered hasonlat-teremtő fantázia-gazdagsága, színes, lüktető nyelve. Az elmondott szavakkal Czako erdélyi természetrajongó áhítatát jellemeztük, de mennyivel találóbb jellemzése az a legerdélyibb írónknak: Petelei Istvánnak. Petelei nem csak szerette Erdélyt, de fel is áldozta érte magát. Amikor mindenki Pest felé orientálódott, az érvényesülés egyedüli forrása felé, ő akkor adta ki az erdélyi gondolkodású írónknak a decentralizmus jelszavát. Petelei küzdött az erdélyi irodalomért és elveihez híven Erdélyt örökre sohasem hagyta el. Amilyen tiszta és nemesen ideális volt élete és művészi törekvése, éppolyan módon nyilatkoznak meg mindezek a jellemvonások költészetében. Melankolikus, pesszimizmusra hajló világ az ő utcája, amelyben él, és megfigyel és mégis ez a kis utcácska az erdélyi élet egy kis darabja, szelete, mert tiszta költői világot tár fel abban. Novelláiban, mert ezeknek volt elérhetetlen mestere, a vidéki székely emberek életébe vezet, azoknak apró fogyatkozásait, nemes nyíltszívűségét rajzolja s olykor olyan mélyen, és gazdag lelkének egész melegével, hogy úgy érezzük, mintha nagy orosz elődeit hallgatnánk mesélni. Petelei tipikusan, adottságaiban és lelki berendezésében is erdélyi író, tragikus lelki elborulásában, mint a *Keményében*, mennyi komor erdélyi vonás van. Petelei korában tűnt fel Jakab Ödön is, nemesveretű székely karcolataival, de később a líra vonzotta magához, itt azonban kevesebb szerencsével volt az erdélyi lélek tükrözője. Az erdélyi irodalmiság két legkiemelkedőbb jegyei: pesszimizmus és bizonyos, ebből a világnézetből fakadó letargikus melankoliája. Utóbbinak legnagyobb erdélyi reprezentánsa, éppen Petelei volt, míg legnagyobb pesszimizistáink: Kemény mellett, a hasonló sorsú Ady és az irónia fegyverét oly frappánsan kezelő Szabó Dezső. Egyéni-

ségük: mindketten fajuknak, erdélyiségüknek gyökerekig ható kivirágzásai, reprezentánsai. Az erdélyi tudat, az ösztönös faji összetartozás érzése emelte őket naggyá. Ady vérzően dalolta magányos erdélyi sorsát s a Szilágyság Párizsban is bujdosó vándora csak a Kalota partján érezte a patyolat tiszta üzenetét, itt tudott igazán gyönyörködni és az Ér mellett pihenni. A falutól a városig nagy utat tett meg, de ez az út egy életreszólóan erdélyi lélekké determinálta. A Szilágyságot, a borongó erdélyi háttért még a párizsi „mámorok” közben sem tudja felejtetni. Szerelmi érzését is ehhez a lokális adottsághoz fűzi, hiszen legnagyobb ihletői: Léda és Csinszka erdélyiek. A hanyatló Erdély tragikumát Adynál mélyebben senki sem érezte át. Prózaí és verses műveiben fájó keserűséggel gondol arra, hogy Erdélyt elveszíthetjük s amikor halálos ágyáról utolsó szavai a világba röppentek, „ez nem az én forradalmam” – vajjon nem a vérvesztes és elveszített Erdélyre gondolt, félő és fájó erdélyiségében? Szabó Dezső tehetségében s székelységében Ady testvérculata. A cinizmusba burkolózó, az „irónikus” lélek, egyetlen helyet ismer el, ahol lábához ereszti a gúny fegyverét, ha képzeletében Erdély határához ér. *Az elsodort falu, a Csodálatos élet, a Megered az eső* mindmegannyi mélyről jövő bizonyítéka székely eredetű tehetségének. Szabó Dezső, *Ady* szavaival élve, fájából kinőtt magyar: érzései még idegen köntösben is elárulnák benne az erdélyi lélek egyik legteljesebb megnyilatkozását.

Az erdélyi lélek és irodalom egyik éles szemű kutatója két részre osztja az erdélyi irodalmat: az 1919 előtti és utáni részre s az előbbit nem egészen jogosan az „öntudatlanság” korának, az 18 utánit a tudatos irodalmiság korának nevezi. Szerinte az első korszakban különálló erdélyi irodalomról beszélni sem lehet, tételét azonban nem fogadhatjuk el, hiszen magának Peteleinek, Adynak és Szabó Dezsőnek tipikusan erdélyi életműve cáfolja meg, mindamelllett elismerjük azt, hogy „az erdélyi magyar költészet nem szakadást, hanem gazdagodást jelent”.

II.

Az erdélyi szászok irodalomtörténete egy regényes alak bizonytalan történeti szereplésével kezdődik. Majdnem egy századdal betelepítésük után egy bizonyos Klingsor nevű erdélyi szász nemesről emlékeznek meg a külföldi oklevelek és más egyéb források. Klingsort állítólag a wartburgi dalnokversenyre hívta volna meg Heinrich von Ofterdingen, hogy ott énekszerzési tudásával, bíróként, döntő befolyást gyakoroljon. Itt azonban a legnagyobb mesterdalnok, Wolfram von Eschenbach által legyőzött s szégyenében, Faust öse, visszatért hazájába.

Klingsor alakját az újabb forráskutatások ellenére is homály és hipotézisek tömege takarja. A német és hazai irodalomban is egész légiója van a létezési és nem-létezési teóriának. Jakob Grimm történelmi létezése mellett tört lándzsát, sőt Schlegel még a *Nibelungenlied* költőjét is benne látta s ezt éppen az eposz tartalmának magyar vonatkozásaira építette föl. Újabban mindtöbben alakját a monda ködös világába helyezik. Irodalmunkban már a múlt század 70-es éveiben Fejérpataky László, egy kevésbé ismert, de igen kitűnő tanulmányában kimutatta, hogy Klingsor történelmi létezését leginkább az vonja kétségbe, hogy neve hazai okleveleinkben sehol sem szerepel s róla, mint ilyenről sehol említés nem tétetik. Mindenesetre nem jelentéktelen szerep jutott a magyarországi legendás varázslónak, ha tekintetbe vesszük azt, hogy akár történeti, akár költött személyével egyengette az utat a lovagi irodalomtól a polgári költészet felé. Az erdélyi szász irodalomnak ezzel a homálybavesző mitikus alakjával kezdődik Erdélyben a szász irodalmiság első rétegeződése, melyet öt korszakra lehetne szétválasztani: így a népköltészet kialakulása 1500-ig; majd a humanizmus és reformáció kölcsönhatásának korára, újabb évszázad; harmadik lenne az erdélyi barokk-korszak; a 4. és 5. korszakot már a modern törekvések jellemzik.

Josef Nadler a német törzsekről és tájakról írt hatalmas „Entwicklungsgeschichte”-jében az erdélyi szász irodalmat öt város köré csoportosítja. Elsősorban Brassó játszik nagy szerepet: Honterusszal, Wagner Bálinttal, Benker Jánossal, Mederussal, Rheterrel, Gorgiasszal, Menschendorfferrel és Fr. Teutsch-al, míg a segesvári körnek a historikus Teutsch, Wolff J., Haltrich F. s a shakespearei és schilleri dráma folytatója: Albert Mihály a képviselői. A nagyszebeni iskolából került ki Heltai Gáspár is, majd Lebel J., Huet, Miles, Frank, Harteneck, kinek történeti alakját két szász költő is dramatizálta: Tr. Teutsch (1874) és Albert Mihály (1886). A két kevésbé jelentős vidék, ill. város: Medgyes (Schesäus Chr.) és Szászsebes, ahonnan Geltsch, Marlin, Schuster Fr. és Melas, a hirneves Petőfi-fordító keltek szárnyra. Ez a táj-elmélet nem érdektelen, sőt egymás szempontból figyelemreméltó és irodalomtudományunkban kezdi hatását éreztetni.

A népdal korát a kivándorlás sajátképisége jellemzi. Bár az erdélyi szászság specifikus német ethnikumát mindvégig megőrizte és megőrizhette, mégis bizonyos erdélyi színt és jelleget nem szabad megtagadni tőle. Akár az erdélyi székelység eredete, épúgy a szászságé is homályban van. A kivándorlók magukkal hozták monda-, dal-, legenda- és mesekincsüket s az élt tovább is a nép körében, minden egyéb hagyománynál erősebben és gazdagabban. Ezt különösen a népmese- és népdalmotívumok vándorlásánál lehet megfigyelni. Ilyen népies eredetű a

heltai *Mária-dal* (1450) és a XVI. századi *Haláljáték*, mely Holbein *Totentanz*ának és a világirodalom legszebb haláltáncának, a *Jedermann*-nak az őse. A *Mária-dal* természetesen a latin egyházi irodalomból fejlődött. A népköltészet mellett ebből a korból még meg kell emlékezni a Hündler-testvérek működéséről. Veit Hündler brassói karmelita szerzetes példabeszéd-gyűjteménye az „egyetlen magyarországi kódexrészlet”. Hündler kapcsolatban állott kora legnagyobb humanista magyar tudósával, Janus Pannoniussal is, bár személyileg nem rokonszenveztek egymással. Hündler testvérhuga volt a memoáriró Kottanerné, kinek „naplója” olyan jelentős dokumentum a magyar história történetében V. László korára és az ezt megelőző koronarablásra vonatkozólag.

A humanizmus és reformáció kora a legmozgalmasabb és leggazdagabb időszaka volt az erdélyi szellem történetének. Jóval élénkebb irodalmi életet találunk, mint az előző kor csenevész irodalmában. Nagy egyéniségek veszik át az irodalmi élet vezetését s a külföldi eszme- és ízlés-áramlatok gyümölcsözően éreztetik hatásukat. Noha a reformáció sokkal később lett bevezetve Erdélybe, mint Németországba, mégis az erdélyi szászok érdeme, hogy a magyarság és az oláhság körében terjeszteni kezdik az új tanokat. A szellemi élet fellendülésére nagy hatással volt a gazdasági élet gazdagodása és terjeszkedése. A kereskedelem és ezzel együtt az ipar virágzása, mely új és újabb közlekedési utakat és kereskedelmi kapcsolatokat teremtett magának. Így megindult a nagybani kivitel és behozatal Moldván, Románián át, egész a Keleti- és Fekete-tengerig. Az erdélyi szászok helyzetének önállóságára és hatalmas, a magyarságot meghaladó privilégiumaikra jellemző az 1486-ban megalapított *Universitas Saxonum Transsylvaniae*, valamint a szász nemzeti egyház, amelyről könyvünkben más helyen van szó. A kereskedelem külföldi kapcsolatai megerősítik a céhek életét, s a céhlegények vándorlása a külföldi kultúra behozatalát jelentette. Ezzel egy irányban haladt a szász fiúk külföldi iskolázása, többnyire világhírű egyetemeken. Különösen Krakóban, Bécsben, Wittenbergben több mint négyszáz szász diák képezte magát. A külföldről hazatérők visszatérve elhagyott otthonukba, külföldi mintára diákokthoztak, olvasóköroket és könyvtárakat létesítettek. Így pl. adataink vannak arra, hogy Nagyszebenben egy Sigerus Emil nevű polgár már 1300-ban könyvtárat alapított. Későbbi évekből is van tudomásunk ilyen könyvtáralapítási kísérletekről. 1535-ben az erasmista Honterus megalapítja az első szász nyomdát Brassóban. Ebben a forrongó, kialakulatlanul kereső, de új életet akaró korszakba plántálják a humanizmust. Vegyes elemekből alakult ki az erdélyi szász humanizmus, de a harcot, mellyel diadalra juttatták ezt az irányt, nem lehet lekicsinyelni. E kor előterében magyar részről is a szász eredetű Heltai Gáspár és az unitárius Dávid Ferenc áll. A huma-

nizmus „iskolájához” tartoztak még Piso Jakab, II. Lajos nevelője, kinek bátyja Celtis Konrád irodalmi társaságához tartozott, mint „gekrönter Dichter”. Humanisták még Uncius Leonhard, Johann Listh, aki Oláh Miklós püspök sógora volt és Martin Capinius, népies nyelven Doktor Siebenburger is, utóbbi bécsi jogikari dékán, Celtis barátja, kit azonban Wiener-Neustadtban, mint összeesküvőt végeztek ki (1522).

Az erdélyi humanizmus legnagyobb alakja Honterus (1498–1549), az irodalmi nyelv megalapítója. A szász nyelv nem volt egységes s ezért nem tudott az irodalmi nyelv kialakulni, tekintettel arra, hogy az erdélyi humanizmus nyelve is, mint világszerte, a latin volt, ezért nem tudott kifejlődni a szász nyelv, sőt maga Honterus is „eredeti munkát német nyelven nem írt”. Honterus erdélyi származású volt, tanulmányait Bécsben és Krakóban végezte, majd Melanchton oldalán képezte ki magát a legnagyobb tökéletességgel. Alakja valóságos szellemtörténeti mintakép a humanista és reformációs kor határán. Vallásossága Szent Ágoston-i mélységekben gazdag, de szellemi életében már egy modernebb lelkiség nyugtalankodik. Munkái közül híresek latin grammatikája, *Cosmographia*ja (1534) és különösen klasszikus auktoroknak iskolai használatra készült humanista szellemű népszerűsítései. Így brassói nyomdájában adja ki Aristoteles, Plato, Cato, Cicero, Seneca és az akkor már divatos Quintilianus (beszédgyűjtemény) munkáit, s Hesiodus, Terentius mellett élete legnagyobb élményének, Ágostonnak kivonatos kiadását (1539). A XVI. sz. negyvenes éveitől kezdve a reformációhoz csatlakozott s Luther legnagyobb elismerését, a „Magyarország Apostola” címet vivta ki magának. Honterus mellett Wagner Bálint († 1557) volt az erdélyi szász humanizmus legeredetibb tehetsége, a nagy tanító méltó folytatója, a humanizmus poeta doctusa, kinek egy híres lappangó iskoladrámája van és egy Holbein haláltánc-ciklusának inspirációjára készült *Imagines mortis* c. költeménye. Itt kell megemlékezni Sommer Jánosról is, a meisseneni születésű, de Erdélybe vándorolt humanistáról, aki Dávid Ferenc veje lett. Kalandos életet élt s mint költő sem volt értékes, mégis korában nagy sikerei voltak, sőt moldvai elégiáinál (*De clade Moldavica*) K. K. Klein juvenali finomságot emleget. Seiverts szerint „er sei ein ebenso grosser Dichter als schlechter Christ gewesen”.

A *barokkizlés* az erdélyi szász irodalomban nem játszott olyan nagy szerepet, mint a humanizmus. Már később is került át Erdélybe s ez is egyik oka lehet, hogy virágzása nem termelt spontaneitással, inkább egy átplántált kultúra nyomait lehet konstatálni. A barokkizlés zavaros elemekből tevődik össze: a legellentétebb szellemi áramlatok találkoznak Kelet és Nyugat határmezsgyéjén, így a pietizmus a luteránus ortodoxiával harcban állva, a misztika, a rózsakeresztes mozgalom, a

„Schönggeist”, mint irodalmi típus, térhódítása és végül a mindezekkel együttműködő jezsuitizmus. A XVII. század külföldön is a szellemi tapogatózások keserves nyomait hordozta s ez még hatványozódva került el Erdélybe. Ebből a szellemi konglomeratumból egy életképes mozgalom látszott kiemelkedni: a nyugati iskolázás meghonosodása. Ennek nagy jelentősége volt, még az előző századhoz is viszonyítva. Ez a zavaros kor termelte ki magából a széplélek típusát az irodalomban, amelyet hazánkba is német eredetiből plántáltak. Ez a mozgalom is a nemzeti nyelv használatának útját egyengette, noha a latinnyelvűség volt még Erdélyben általánosan uralkodó, mégis már ekkor kezdik érezni a latin szellemiségből való felemelkedés okvetlen szükségességét. Lassan hódított a „nemzeti” szász nyelv, mely mint említettük a kialakulás stádiumában volt, különösen a teológia és filozófia művelői ragaszkodtak görcsösen a tradicionális nyelvhasználathoz. Az erdélyi barokk-áramlatnak nem voltak Honterusai, mint a humanizmusnak. Eredményesebb munkát végzett a Luther szellemében működő Fronius Márkus (1659–1718), Albrich Márton (1630–1694), Brecht von Brechtenberg (1730), ki kapcsolatokat keresett a román udvarral is Kantakuzino Konstantin személyében. 1629-ben a Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári „akadémiának” két külföldi tanára volt, ahol pár évvel előttük Opitz Márton tanított, akik nagy hatást gyakoroltak koruk szellemi életének kiformalására: Alstedt és Bisterfeld. Alstedt († 1642) hosszú időt töltött külföldön: Genfben, Strassburgban, míg Biesterfeld († 1655) Szebenben vásárolt házat és hugának szász házassága révén „verwandt”-nak érezte Erdélyben magát, ahol ő volt a nagy Faust megtestesítője: a hagyomány ma is azt tartja, hogy a becsapott ördög a levegőben tépte szét. Ehhez a csoporthoz tartozik adottságánál fogva a danzigi Radetz Bálint, az erdélyi unitarizmusnak, Dávid Ferenc mellett, másik nagy alakja és vezére. Erre a korra esik a jezsuiták térhódítása is Erdélyben, akik közül különösen Athanasius tűnt föl, az 1650-ben általa elterjesztett hamelni gyermekekről szóló legendájával, mely népkönyvszerűen több „ponyva” kiadásban került forgalomba, ki ezekben a gyermekekben a szászok őseit látta. A barokk-szellem képviselője volt Frankensteini Frank Bálint, az első igazi szász történetíró és verselő, míg a pietizmus hívei: Haner György és Miles Mátyás, a híres *Siebenbürgischen Würg-Engel* (1670) szerzője. A tudományos irodalom művelőitől fordítsuk tekintetünket a kor „virágzó” szépirodalmára. Itt is barokk sajátosságokat látunk, noha nem olyan erős és gyökeresen eredeti alapon, mint Németországban. Nem tartozik a kimondottan korszerű költészet termékeihez, Paulinus Simon *Rímkrónikája*, azonban irodalomtörténeti jelentőségénél fogva említésre méltó, mert átmenetet képez a már említett tudományos irodalmiságtól a „széplélek” nyilvánulása felé. Ezzel azon-

ban el is mondtuk minden érdemét a rosszul verselő és az eseményeket gyámoltalanul elbeszélő kortörténetnek. A XVII. századi szász barokk jellemző tulajdonsága a vallásos elemnek erotikus elemekkel való át- megátszövése: mintakép persze itt is: a németek, különösen Gryphius (1616–1664) költészete. Így virágzott Erdélyben a kalandor- és eroti- kus regény, a Geistliche Liederdichtung, Spruchdichtung és Gelegen- heitspoesie (epigramma-költészet). A nacionalista felfogás a legerőseb- ben a tradicionális költészetben talált kibontakozást, így különösen az egyházi jellegű és eklézsiái használatra szánt énekeskönyvekben, mint a nagyszebeni, brassói és kolozsváriaké. Míg a „geistliche” líra kapcsolata a németországgal különösen erős volt, addig vulgáris költészettel csak elvétve találkozunk, mert művelői kezdenek elhallgatni. A pietista és ezzel kapcsolatos misztikus költészetnek a brassói Clos Péter a kép- viselője, kinek a korra olyan jellemző esete volt *Gesangbuchjának* (1751) kiadásával. Érdekes egyéniség a Jakob Böhme-i misztikát a leg- tisztábban képviselő: Johannes Kelpius Transylvanus († 1708). Kelpius, szászul Kelp, életét az amerikai Pennsylvániában, mint az ottani rózsá- keresztesek vezére, fejezte be. Kelp mesterei Knorr és Baron von Ro- senroth voltak, míg a pietizmust Hauch közvetítésével kapta. A barokk korszaknak a mi Gyöngyösink mellett az erdélyi szász Frankensteini Frank Bálint (1643–1697) volt legkimagaslóbb tehetsége. Mindkettőt Ovidius hatása és utánzása tette olyan tipikusan barokk költővé. Gyön- gyösi költészetének kizárólagos külföldi sugalmazója volt a nagy tomi- beli száműzött, míg Frankot fordítására inspirálta. Ez az állítólag 1679-ben megjelent, de azóta lappangó gyűjtemény (*Hecatombe Senten- tiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*) az első munka volt Erdély- ben a különböző nemzetiségek szellemi együttműködésének létrehozása érdekében: tekintettel arra, hogy német, magyar, szász, oláh nyelvű volt, sőt Frank cigányul is tervezte kiadni, melyben a román versek a román irodalom első világi termékei voltak. Ezzel az irodalompolitikai működésével egyidőben adta ki Frank nagy és méltán híres versesgyű- jteményét, a *Rosengarten*-t, akárcsak Gyöngyösi *Rózsakoszorúja*-t (1690), melyet Frank több költőtársával együtt készített. Ezek a versek az erdélyi barokk költészet legtipikusabb termékei. Műfajukat nehéz meg- határozni, többnyire dicsőítő panegyrisek, epigrammák és egyéb bök- versek, melyekben a költészet barokk játékosága a főcél: így az akro- tikon, kronistikon és főleg anagramma alkalmazása. Frank iskolájához tartozott ennek az epigrammaköltészetet művelő iránynak másik nagy- mestere: Mederus Péter (1606–1678) is, aki azonban Opitzot és Hof- mannswaldaut tartotta mesterének. A barokk-líra mellett a jezsuiták iskolai színjátéka, azaz a jezsuita iskoladráma és a világi epika is virág- zott. A prózai elbeszélés, a széphistóriai jellegű ponyvairodalom vett

nagy lendületet Gorgias János és Pinxner András működésével. Mindketten a ponyvairodalomnak legalantasabb műfaját kedvelték: az erotikus elbeszélést, illetve adomát. Gorgias művei az obszcénitások halmozásában merültek ki, annyira, hogy az irodalomtudomány sokáig nem mert lándzsát törni e művek szerzőségét illetőleg. Pinxner *Hitzige Indianerin*-je, ez a végletekig fokozott irodalmi disznólkodás, mégcsak nem is eredeti munka, hanem Bigot francia utazó hasonló tárgyú munkájának fordítása. Munkáját Pinxner Franknak, az erdélyi barokk-kultusz atyamesterének ajánlotta, „aki azonban felháborodva utasította vissza a kétes értékű megtiszteltetést”.

1691-től kezdve az erdélyi szászág politikai téren mindtöbb kapcsolatot keres és talál a Habsburg-dinasztiával. És ez a politikai áramlat nyomot hagy szellemi fejlődésében is. III. Károly, Mária Terézia és az „aufklärista” II. József nagy előszeretettel importálták a bécsi szellem irodalmi termékeit erdélyi fajtestvéreiknek. Erős szellemi mozgalom indul meg Erdélyben, elsősorban a tudományos irodalom fellendítése terén. Ilyen az 1790-ben meginduló *Siebenbürger Quartalschrift*, majd a mult század 40-es évében alapított *Verein für siebenbürgische Landeskunde*. A tudományos irodalom művelői voltak: Eder József Károly, Schuller János, Teutsch György, Ranke tanítványa, Seivert János, aki költeményeket is írt, különösen Klopstock hatása alatt. Ennek a kornak voltak elismert irodalmi eszményei: Klopstock, Gottsched – irodalmunkra tett hatásának oly szép könyvet szentelt Bleyer Jakab –, a lipcsei Gellert és a kor legdivatosabb lírikusa: Hölty. A Hegel-i és Schelling-i vallásfilozófiának Geltsch volt a képviselője. Szépirodalmi törekvések nyomai Kessler János Sámuel (1771–1796) művében található, aki a Rousseau-i és Herder-i gondolat továbbvivője, Shakespeare híve s Höltyvel rokon szentimentalizmusában. Igazi szépirodalomról a XIX. század elejéig szó sem lehet. Ezután is inkább csak a történelmi regény virágzott, melyben, akárcsak nálunk Jósikánál vagy Keménynél, erős *genus loci* nyilatkozott meg. Az erdélyi szász irodalom virágkorát éppen ebben és itten, a mult század 48-tól 90-ig terjedő időszakában, kereshetjük.

A humor és satíra művelője volt Fronius Frigyes (1829–1886) híres *Dunkelmännersbriefe*-jével. A 40-es években a mi irodalmunkkal egyidőben jelentkeznek először az erdélyi szász irodalomban a francia romantikusok, így Dumas, Sue, Hugó és az angolok közül Scott a szász Jósikára is megtette a maga egyetemes hatását.

A líra mellett a drámai költészet ért el nagyobb hatást és fejlődést. A drámai irodalom fejlődésének a színpad legfontosabb előmozdítója. Erdélyben a szászoklakta vidéken vannak legelőször színelőadások. A színjátszás a farsang alkalmából rendezett játékokból keletkezett.

Négy városhoz kapcsolódnak a szálak, ahol a színjátszás kétségtelen nyomai találhatóak. Ezek közül Aradnak és Temesvárnak a XVIII. század vége óta voltak németnyelvű színielőadásai, az utóbbinak 1776-tól német színpada is „az erdélyi szász városokkal lépve színiszövetségre”. Az erdélyi városok között a két legradicionalisabban szász városban, Brassóban és Nagyszebenben virágzott a színészet. Előbbiben protestáns jellegű iskolai színjátékkal indult meg a színjátszás 1542-ben. A következő évben már Honterus iskolai szabályzatának hatása alatt a kezdeményezésnek látható eredményei mutatkoznak. Később a múlt század elejéig a jezsuiták hatása következik. Az első brassói német színtársulat Felder Ferenc vezetésével kezdte meg működését 1784-ben. A következő évszázad hajnalán már Goethe, Schiller és az elmaradhatatlan Kotzebue nevével találkozunk a brassói repertoárban. Nagyszebenben a középkor a vallásos játékok színhelye. Iskolai drámája is volt a városnak 1573-tól kezdve brassói mintára, természetesen protestáns jellegű. Az 1600-as évek végétől a jezsuita-játék honosodik meg. Nagyszebenben kedvelt volt a Harlekin, a Hanswurst, a pantomim, a ballet, többnyire bécsi mintára. 1761-ben Bodenburné meghonosítja a rendszeres német drámát. 1776 óta a városnak saját színháza van, ahol különösen Shakespeare, Gottsched, Gellert, Weisse, Lessing nevei szerepelnek és Goethe Werthere dramatizálva. Az erdélyi szász színpadi szerzők közt ebben és a valamivel későbbi korban a leghíresebbek voltak: Wieland János András (1736–1801), Roth Dániel (1801–1859) és a tehetségesebb Marlin József, akinek *Klara von Vissegrad* c. drámája Petőfi *Visegrád táján* c. versére emlékeztet. A nagy század közepén Lessing és Herder késői hatása alatt az erdélyi szászország körében is megindul a népi költészet alkotásainak szorgalmas gyűjtése, feldolgozása. Kiváló írók és költők állanak a népdalgyűjtés szolgálatába, így különösen ki kell emelni Traugott Teutsch idevágó működését, majd az erdélyi szász népmesék gyűjtőjét, Haltrich Józsefet, Müller Frigyeset, a népmonda-gyűjtőt, Schuster Frigyes Vilmost, a népdalok szorgos kutatóját, de legkiváltképpen Schullerus Adolfot és Wolff Jánost.

Előbbi sorainkban céloztunk az erdélyi szász elbeszélő prózának couleur local jellegére, melyet különösen angol és francia romantikusokra vezettünk vissza. A történelmi novellának Seivert Gusztáv mellett, aki Róth Dániel nagy művének folytatója, Traugott Teutsch (1820–1923) legértékesebb képviselője. Művészetében felismerhető Gustav Freytag és Spielhagen irányító szelleme, de nagyszabású elbeszélés-ciklusának értéke ezzel nem kisebbedett. Ő is a történelmi korrajz-elbeszélés művelője, mint nagy magyar kortársa és szűkebb honfitársa, az erdélyi Jósika. Nála is, mint Jósikánknál, gyakran az epikai leírások bősége megöli a művészi kompozíciót. A történelmi regény, illetve regényes

színezetű elbeszélés mellett a népies novellák is nagy tért hódítottak. Sőt a népies költői elbeszélésnek is akadtak hívatott képviselői, így különösen Krasser Frigyes és Albert Mihály személyében. Utóbbi Rükkert és Heine mellett lírai *Dorfgeschichté*-iben többnyire az akkor még nálunk is annyira divatos (Gyulai is kedvelte!) Stifter prózai elbeszélései nyomán és azok modorában dolgozott. (*Die Dorfschule.*) Mellettük a már említett Schuster Fr. líraibb kedély, Alberttel együtt sokban Goethe epigonjának tekinthető, a szerelmi líra és a szabadság-érzések költője, mint Petőfi.

Végül meg kell emlékezni a gazdagon szétágazó erdélyi szász nyelvjárási irodalomról is, mely úgy a lírában, mint az epikában, regényben, elbeszélésben, drámában és falusi népszínházaiban (Dorfbühne) nagy hatással volt a szász szellemiség irodalmi nivójának emelésében. A gazdagon bűzgő irodalomból, mint a két legjelesebbet: Meyndt Györgyöt, az Arany János-nemzedékéhez tartozó népdramáírót – aki maga is paraszti származású volt és falusi nótárius, mint Arany, és Schuller-Schullerus Annát emeljük ki, aki az „atyák és fiúk” problémát folytatta (*Die Alten* 1908) c. darabjában s aki a szász nőírók ritka kivételéhez tartozik.

Legújabbban erős lírai lendületet észlelhetünk, így különösen Dehmel, Liliencron, Rilke és George hatása szembeszökő, utóbbi kiváló tanítványának H. Zillichnek lírájában.

A legértékesebb és legjobban megírt szász irodalomtörténet írója K. K. Klein, leplezetlen gyűlölettel utal tanulmányában a magyarsággal való kapcsolatokra. Megmagyarázhatatlan ellenszenvvel, fanatikus, elvakult gyűlölettel néz mindenre, ami magyar volt és magyar maradt. Tanulmánya egyik fejezetének a címe: *Im Banne des „nationalen Gedankens” in Ungarn.* Dolgozatomban igyekeztem kimutatni azokat az értékeket, melyek ez alatt a magyar „számkivetés” alatt kivirágozhattak a szászság és a „minden gondolatot elnyomó” magyarság dicsőségére.

III.

Az erdélyi románság nyelve és irodalma olyan szoros kapcsolatban van a regátbeliekével, mint az erdélyi szászságé a „Gross-Deutschum”-ével. Mindkét nemzet irodalmának szabad művelését az „elnyomó” magyarság nemcsak szankcionálta, de nagymértékben elő is lendítette. A román nyelv eredetét kétséget kizárólag egy latin népnyelvre (*lingua vulgaris*) lehet visszavezetni, azonban úgy nyelvethnikumának kialakulását, mint írását tanulmányozva, az eredetkérdéssel kapcsolatban, nagy zavarokkal találkozunk. Barnuțiu szerint cirillbetűs írásuk római

eredetű s akkor ez „őseiktől” kapott örökség lenne. Egy másik hipotézis alapján, ami talán egy és más szempontból elfogadhatóbb lenne: írásukat sajátmaguk alkották volna. Végeredményben a tudományos kutatás mai megállapítása szerint írásukat s mint ezzel együtt régi irodalmuk termékeit is, szláv közvetítéssel vették át, így tehát ehhez középbolgár kölcsönzéssel jutottak. A cirillírás konzerváló jellegére nézve jellemző, hogy virágzásának tetőfokán még görög szövegeket is cirillbetűkkel irtak. 1860-ig uralkodott ez az írás, később azonban a nemzeti szellemű írók hatása alatt tértek át a latinbetűs írásmódra.

Az erdélyi románság szellemi megmozdulásának első nyomait a XV. században kell keresnünk. A huszitajlegű vallásos iratokban bukkann fel először irodalmi gondolat, nemcsak az erdélyi, de az egész román irodalomban. Ezek az iratok vallásos szövegek voltak. Keletkezési helyük Bihar, vagy elfogadhatóbban Máramaros-megye. Huszita szellemét természetesen az domborítja ki, hogy az illető nép nyelvén akarta hirdetni az ígét. A Codex nevét a felfedeztetés (1871) helyéről, a bukovinai Veronet községtől nyerte: *Codicile Voronetean*. Különben a legújabb kutatások megállapítása alapján szláv eredetre megy vissza.

Ennek a kornak, melyet bátran lehet a „régí” jelzővel illetni, s mely kb. a XVIII. század végéig tartott, virágzása a XVI. és XVII. század fordulójára esik. Az előbbi században kezd kialakulni a románság nyelvtudata. Ezt a kort azonban már a reformáció szelleme hatja át. Tehát jóval egy századdal később az első nyomok után, Erdély déli lejtőjén, Szeben és Brassó táján kezdődik irodalmi élet. Így a reformáció hatása alatt a nagyszebeni szászok cirillbetűs román áldolgozásban adták ki Luther híres kis kátéját, valószínűleg Pictor Fülöp fordításában. Állítólag ez volt az első román szöveggel megjelent nyomtatvány. Létezését azonban nagyon kétségessé teszi az a körülmény, hogy egyetlen példánya sem maradt meg. Az 1557–1588-ig terjedő időszaknak a Havasalföldről Brassóba menekült pap: Coresi Diaconul a nevezetessége. Coresi a brassói Honterus által alapított nyomdában tanulta meg a könyvnyomtatás mesterségét s később ugyanott nyomdát alapítva több cirillbetűs román könyvet adott ki. Különösen jelentős műve az 1564-ben nyomtatott egyházi jellegű könyv (*Talcul Evangheliilor si Molitevnic rumânesc*), melyet egyesek szerint, bár ez nem nagyon elfogadható, Forró Miklós fordított és a munka kiadási költségeit is állítólag ez a magyar nemes fedezte volna. Szegedi Gergely *Énekeit* 1570-ben Kolozsvárott kinyomtatták oláh nyelven latin betűkkel. Báthory Zsigmond fejedelem tudtával jelent meg Gesty Ferenc költségen, Szászvároson, a városról elnevezett *Paliia*. Mózes két első könyvét tartalmazza cirillírással, erősen Heltai Gáspár szövege „nyomán”. „Zápolya öldöklő századában” az apokrif iratok másolása, fordítása és

kiadása virágzik. Ilyen még többek között a *Gergely-féle apokrif*-irat, mely az alsófehérmegyei Mohács községben íródott a XVII. század fordulóján. A könyvben cirillbetűvel egy magyar miatyánkot is találunk. Bethlen Gábor állítólag az egész Bibliát lefordíttatta románra. Bod Péter szerint „1617 tájban a ditsőséges emlékezetű Bethlen Gábor fejedelem fordíttatta értelmes emberek által az Isten beszédét az oláh nyelvre, de a kinyomtatásra ideje nem volt s alkalmatossága.” A *Noul Testamentet* Simion Stefan erdélyi román metropolita készítette el s 1648-ban jelent meg Gyulafehérváron I. Rákóczi György költségén a teljes *Ujszövetség*. Bethlen Gábor utóda, I. Rákóczi György Fehérváron nyomdát is állíttatott fel. Az 1691-iki új államalakulattal új kor kezdődik az erdélyi románság életében is. Már a következő lustrum első éveiben a románság egyesült vallásilag a római katolikus egyházzal, ami a jezsuiták hatására vezethető vissza. Ez különösen jelentős fordulópont szellemi életükben, mert Róma, Bécs kapui nyíltak meg a tanulni vágyó ifjak előtt s ezáltal Nyugat kultúráját fürgén importálták erdélyi testvéreiknek (Balázsfalva). Az egy századnál is tovább tartó Fanariotakorszak (1711–1821) a románság életében a legelképzelhetlenebb szellemi sötétséget jelentette. „A törökök által kinevezett uralkodók Konstantinápoly Fanar nevű városrészéből a gazdag görög kereskedők közül kerültek ki” s e korszak tőlük kapta nevét is. A Fanariota-korról jellemzően ír legnagyobb nemzeti krónikásuk, Neculce: „nincsen bennük irgalom, emberiesség, igazságosság, őszinteség, istenfélelem”. Uralkodásuk az irodalmi élet újkorába is belenyúl, mely 1867-tel zárul s ettől kezdve tart napjainkig a legújabb kor. Erdélyben a fanariotakor alatt egy új irodalmi irány alakult ki, az u. n. nemzeties latin iskola. Három vezéralak körül indult meg ez a XVIII. századi erdélyi román irodalmi élet, melynek feje Micu-Klein Sámuel (1745–1806). A külfölddel való kapcsolat megerősödött s irodalmi, politikai és kultúrhistoriai hatása még ma is érezhető. E korszaknak is természetesen az egyházi szellemű irodalom terjesztése volt egyetlen célja, de emellett már tudományos kérdések is nyugtalanították a kedélyeket. Tudományos alaptételük az volt, hogy „a román nyelv latin eredetű, s hogy a román nép latin eredetű nép”. A latinos irány sürgetésére alkalmazzák kezdetben még bizonytalanul, a latinbetűs írást és tanulmányozzák az oláh ortográfia kialakulatlan szabályait. A szebeni születésű Micu-Klein és mezőségi társai: Gheorghe Sincai s Petru Maior Bécsben adták ki a latinos iskolát megindító munkájukat, az *Elementa Linguae daco-romanae*-t (1780). Mindhárman budai egyetemi nyomdai korrektorok voltak, csak Sincait hajtotta nyomora házról házra, míg a Wass grófok családjában, mint nevelő pihent meg: „ha nem segített volna rajtam ez a család – írja Sincai –, én a románok jóvoltából bizony soha meg nem írhattam

volna a „chroniká”-t”. Ennek az iránynak volt még a képviselője Gheorghe Lazar, a szebenvidéki „próféta”, kinek írásaiban már annyira elfajult a „kontinuitás” gondolata, hogy a románság körében mozgalom indult ennek ellensúlyozására. Mikor ez az irányzat túlzásokba csapott, akkor a *Junimea* című folyóirat köré csoportosuló ifjak vették át az irodalmi élet vezetését. Általában a mozgalmassabb irodalmi életet a meginduló folyóiratok jelentették. Ilyenek a *Junimea* mellett, melynek Maiorescu és Eminescu voltak a vezérei, a *Convorbiri Literare*, a *Samanatorul*, Cosbuc, Vlahuta, Jorga folyóirata és a Goga által Budapesten alapított *Luceafarul*. A román lírának két nagysága, Cosbuc (1866–1918) és Eminescu, közül az előbbi erdélyi születésű, a másik Erdélyben végezte tanulmányait. Cosbuc az egészségesebb költő, Eminescu a mélyebb. Az előbbi költészetén az erdélyi havasok illata érzik, míg Eminescu költői világában csak a tragikum és a búsongás virágait találjuk. Jellemző, hogy még „legnagyobb” költőik, mint Cosbuc, műveiben is az eredetiségnek kevés nyomát találhatjuk s nem egyszer középszerű magyar és más idegen költők utánzását lehet kimutatni, így pl. Endrődi Sándorét, Bodenstedtét vagy Chamissoét. Cosbucot „poetul taranimii”-nek, a földművesek költőjének tartják, vagy Isacu szerint a románok Burns-e. Költészete a harmonia és optimizmus keveréke s ebben ellentéte Eminescunak. Cosbuc Naszód mellett született s iskoláit Naszódon és Kolozsváron végezte, de nyelvünket teljesen élete végéig nem sajátította el, amire az enged következtetni, hogy a magyar költőket is csak Neugebauer László fordításain keresztül ismerte. Sokáig tartózkodott Nagyszebenben, mint a *Tribuna* munkatársa. Később Maiorescu maga mellé vette a bukaresti *Convorbiri Literare*-hoz. Szerelmi lírája helyzetköltészet, olyan zsánerű, mint nálunk annakidején az almanach-líra volt. Leíró költészete, mely legeredetibb hajtása művészetének (*Noapte de vara*) erősen Musset *Nuits*-jaira emlékeztet. A román történeti ballada (*Balade si Idile*) megteremtője s mint Dante, Catullus- és Aeneis-fordító is híres. Erdélyben „magyar uralom” alatt még a költő életében verseinek egy teljes fordítási gyűjteménye és egy terjedelmes életrajza, esztétikai méltatásával, jelent meg Szabó Emiltől. (*Cosbuc György*. Tanulmány a román irodalomtörténet köréből. Balázsfalva, 1904. 174 lap.) Cosbuc lírai és lelki ellentéte a Szebenben és Balázsfalván tanuló Eminescu. Az ő költészete is nagy kapcsolatot tart a franciákéval. Általában a román lírát a francia költészetnek néha szolgálai utánzása jellemzi. A francia líra kicsúcsosodó irányainak és képviselőinek epigonjait láthatjuk, különösen Musset, Hugo és a szimbolisták követőinek költészetében. Eminescu erdélyi tanulmányai után Bécsben folytatta kutatásait, ahol megismerkedett az aradi Slavici-val, a későbbi regényíróval s szoros barátságot kötöttek. Bécsben különösen Schopenhauer és

Nietzsche filozófiáját elemezte, de ez a gondolati iskolázottság nem lát-szik meg kissé zavaros költészetében. Jellemző a romániai viszonyokra, hogy Eminescu pártfogóját: T. Maiorescu-t, aki külföldi ösztöndíjakat szerzett a költőnek, pártjának bukása után vád alá helyezték az ország pénzével való visszaélés miatt. Eminescu is vándortermetés volt, beteges kilengésekkel párosulva. A szerelemnek volt a legnagyobb román lírikusa, bár nála ez az érzés „alkalmatlan fájdalom”. Szerelme az erdélyi származású Veronica Micle volt. Ez a szerelmi élmény a George Sand és Musset-re emlékeztető attitűd: telve kellemetlenségekkel és lelki konvulziókkal, ezért írta Eminescu egyik levelében: „a nő szavára csak annyira támaszkodhatunk, mint az árnyékra”. Forradalmi hangulatú versei „intellektuális nihilizmusának” termékei. Egyetlen regényében hugo-i romantikus tableau-val dolgozik. Életét szomorú körülmények között, a minékünk is annyira tragikusan emlékezetes döblingi elmeogyintésben fejezte be.

Amint már említettem, a legújabb román irodalom különböző folyóiratok szerinti táborokra van felosztva: így a konzervatívoknak és moderneknek, az orosz-elleneseknek és népieseknek is megvan a maguk külön sajtóorgániumuk, ahol politikai és szépirodalmi eszméiket hirdethetik. Ilyenek a *Samanatorul*, Jorga lapja, a national-tarantist eszmék zászlóvivője. Magyarországi testvére a *Luceafarul*, mely Eminescu hasonló című elbeszéd költeménye után kapta nevét. A *Luceafarul*-ban láttak napvilágot Goga versei, Ciura prózai elbeszélései és Bogdán-Duica kritikái. E folyóirat, Puscariu szerinti, legnagyobb érdeme, hogy „újja-teremtette az egészen lehanyatlott erdélyi román irodalmat”. A *Luceafarul*-hoz hasonló elveket hirdet a *Junimea Literara*, Puscariu folyóirata. A folyóiratok között végül még meg kell említeni Lovinescu magas színvonalon álló kritikai lapját, a *Sburatorul Literar*-t és a *Viata Literara*-t, melynek főmunkatársai az erdélyi származású kritikus: Ilarie Chendi († 1914), Anghel, Josif és Eftimiu voltak.

A már ismertetett latinos triásszal szemben Erdélyben a népies iránynak is akadtak képviselői Vasile Aaron (1770–1822), Joan Barac (1776–1848), a *Ludas Matyi* fordítójának és az Argirus-téma átdolgozójának személyében. Barac egyénisége az összekötő kapocs a népiesség többi képviselőivel. Így 1802-től haláláig Brassóban léte alkalmával barátkozott össze Anton Pann-nal (1794–1854), ki ott a Szent Miklós-ról elnevezett görög kath. templom karnagya volt. Mellettük Petru Dulfu, a szilágysági származású népköltő és Joan Reteganul (1855–1905) tartoznak ehhez az irányhoz. A szolnokdobokamegyei Retteg községből származó Reteganul volt a leghíresebb román népköltési gyűjtő. A nép költészetének gyűjtése volt az a „cél”, melyet az 1861-ben meg-

alakuló *Astra* (Erdélyi Román Kultúregyesület) tűzött ki maga elé s *Transilvania* című folyóiratában igyekezett keresztül is vinni.

Az erdélyi románság irodalmának igazi arca abban a percben kezdett kibontakozni, mikor formában és tartalomban rátértek írói az eredetiség útjára. Prózafejlődésük a szláv eredeti után készült huszita vallásos szövegekkel indult meg. Ez az erdélyi-moldvai mag munténiai továbbhatás alatt kezdett fejlődni Erdély délkeleti részeiben, így Brassó vidékén Coresi kiadványai által. Munténia (Havaselve) vidéke volt a román prózaírás bölcsője, legjelesebb íróit adta az oláhságnak, mint Odobescu-t, Balcescu-t. A román szépirodalom prózai ágának legértet-
tebb gyümölcse a regény. A román regényirodalom balzaci értelemben vett írókkal nem dicsekedhetik. Fejlődése mindezideig nagyon szűk korlátok közé szorítkozik s művelői közül főleg a magyar iskolákban tanultak emelkednek ki. Az első román regényt az egykor Erdélyben is nagyon kedvelt macedo-román író írta: Bolintineanu; *Manoil* címmel. Ez az 1855-ben megjelent levélregény a műfaj virágzását pár emberöltővel elkéste. A többi regényíró közül meg kell említsük Alexandru Russo-t, a román népies prózaírás képviselőjét, aki tevékeny részt vett a 48-as eseményekben is s jelen volt az erdélyi románok gyulafehérvári május 3–15-iki híres nagygyűlésen is. A jobb írók közé tartoznak: Slavici, Zamfirescu, Popovici–Banateanu (1869–1893), a már említett Ciura, Agârbiceanu, Liviu Rebreanu és Sadoveanu. Rebreanu mellett Slavici (1848–1925) a legjobb erdélyi román regényíró. Világosan született s a bécsi „Studentenjahr” alatt Eminescuval szoros barátságot kötött, majd Nagyszebenbe megy s a *Tribunát* szerkeszti, ahová Cosbucot is maga mellé veszi munkatársul. Magyarbarát politikája miatt (sok magyar-román kérdést tárgyaló munkát írt) már a háború alatt elvesztette népszerűségét. Legnevezetesebb novelláirói működése. Fötémáit mindig az erdélyi románság életéből meríti. Pszichológiai alapokra fektette a román novelláírást, részint Maupassant, s nagyrészt Csehov hatása alatt. Regényeiben nem tudott megbirkózni a kompozícióval, mese-szövése kúsza, jellemzése ingatag alapon áll. Általában a rövidlélekzetű rajz műfaj (nálunk az erdélyi Petelei volt legkiválóbb művelője) jobban simult egyéniségéhez, mint a nagyobb elmélyülést és komolyabb tehetséget igénylő regény-műfaj. Slavici-nak van egy *Din batrâni* című történeti regénye is, Justinianus császár korát elevenítve fel benne. Társa, Zamfirescu (1858–1922) az *Istoria Comanestilor*-ban Zola *Les Rougon-Macquart*-ja szerint nemzedék-regényt írt tolsztoji (*Háború és béke*) méretekkel, de – sikeretelenül. Jon Agârbiceanu (1882) novelláiban „meleg, színes képet fest az erdélyi román falvak életéből”, míg Ciura a bányavárosok románjainak életét, tipikus alakjait rajzolja. Rebreanu és Slavici regényírói koncepcióival egy nívón áll a magyar

származású Sadoveanu (1880), kinek anyja moldvai magyar asszony volt. *In Padurea Petrisorului* című rajza legértékesebb munkája, melyben egy őzike életét és halálát mutatja be az erdő misztikus háttérébe állítva kis hőstét. *Baltagul* című regényében különösen Dosztojevszkij és Gogoly hatása alatt a Kárpátok moldvai lakosait ábrázolja. Cselekvénye nagyon sovány, mesevezetése sem nevezhető klasszikusnak, lélektanilag is sok elmarasztaltnivaló van ebben a moldvai oláhság époszában. Érdekes, hogy Sadoveanu volt az első író a román irodalomban, aki teljesen irodalmi keresetéből élt meg. Szándékosan a végére hagytam a regényírókról való tárgyalásomban Rebreanu működésének ismertetését. 1885-ben született Felsőilovsán (Szolnok-Doboka megye) s Blaga Lucian lírája mellett regényírói művészete az erdélyi román irodalom legértékesebb, a nyugati kultúra színvonalán álló terméke. 1910-ig a magyar hadseregben teljesített szolgálatot, majd Romániába költözött. Regényeit kezdetben Mikszáth hatása alatt írta, későbbi nagy regényében, a *Jon*-ban Móricz Zsigmond *Túri Dani*-alakját mintázta meg román miliőben. Rebreanu regényírói és esztétikai munkássága főleg a megszállás utáni korra esik s ezért csak utaltunk értékes munkásságára.

A regény előtt az époszírás is divatban volt az erdélyi románság körében. Így jelentős kísérlet történt a komikus éposz terén az erdélyi származású Joan Budai-Deleanu *Tiganiada* című (1800) művében. Tárgya *A nagyidai cigányokra* emlékeztet, azonban kétségtelen, hogy Arany nem ismerhette ezt a nyomtatásban jóval később megjelent munkát. Meséjét, melynek erdélyi vonatkozásai is vannak, röviden a következőképpen foglalja össze Bitay Árpád: „Vlad Tepes havasalföldi fejedelem (1456–62) egy török háborúja alkalmával az összes cigányokat egy helyre gyűjti országa belsejébe, nehogy ellene kémkedhessenek a törökök javára. Az erdélyi Bicicherec Istoc *Don Quijoteszerű* kalandos története párhuzamosan fejlődik az egybegyűjtött cigányhad komikus eseményeivel, míg végre Istoc is a cigányok közé kerül. A cigányok meg akarják alapítani Cigányországot, ámde tervük csúf verekedésbe fűl, mert mind főurak szeretnének lenni.” Az époszírásra az utolsó kísérletet a hunyadmegyei (Demsus községből) A. Densusianu tette (1837–1900) *Negriada* (1879) című époszában, melyben Arany *Toldi*-jának utánzása kétségtelenül kimutatható.

A legújabbkori román irodalomnak jobb költőit Erdély adta: Cosbuc-ot, Josif-ot és Goga-t. Josif (1877–1913) Brassóban született. Költészete érzelmes, beteges hangulatú líra. Mint műfordító ő is és Goga is jelentékenyebb. Josif Petőfi-, Heine-, Ibsen- és Wagner-fordító. A leghíresebb román kritikus, Lovinescu a román líráról írt fejlődéstörténeti rajzában értékén jóval fölül dicséri. Költészetében van mélység és melegen áradó líraiság, de bizonyos természetellenesen beteges alá-

festéssel. Goga költészete egészségesebb költői világot reprezentál, azonban nála a politikai szólások nem egy esetben előlik a költészetet. Szebenben született, brassói, budapesti magyar iskolákban végzett, majd Berlinben fejezte be tanulmányait. Pesten indította meg *Lucea-farul* című románnyelvű folyóiratát. Költészete kétségtelen esztétikai értékei mellett sem rokonszenves, mert nagymértékben előmozdította és hozzájárult országunk igazságtalan megcsönkítéséhez. „Erdély költője”-nek nevezik, de csak az erdélyi románság véresszájú fanatikusának tarthatjuk. Petőfinek, Madáchnak és Adynak legfürgébb román tolmácsolója. Meg kell még emlékeznünk a román szimbolistákról, így Ovid Densusianuról és Blaga Lucianról, aki Áprily Lajos és az erdélyi szász Heinrich Zillich mellett az elszakított Erdély legkitűnőbb lírikusa, A világháborúból „győztesként” kikerülő románság irodalmára nézve nagyon hasznos, bár egyoldalú összefoglalás Liviu Rebreanu cikke.

Az erdélyi román színház szoros összeköttetésben van az erdélyi népzene iránti érdeklődés fejlődésével. Már a múlt század közepén mozgalom indult meg a regáti színészeknek Erdélyben való vendégszereplésére. Így kezdetben Brassóban, majd Nagyszebenben, Temesváron is kerülnek román darabok bemutatásra, sőt 1871-ben a magyar kormány jóváhagyta egy „állandó román nemzeti színház megerősítését”. S valóban 1885-ben alakult is Fogarasban egy *Progresul* nevű színtársulat. Jellemző, hogy a megszállás után a kolozsvári magyar operát azonnal román nemzeti operaházzá alakították át.

IRODALOM

I.

Elsősorban Erdély történelmét tanulmányoztam, hogy a történelmi jelenségek kapcsán világosabbak legyenek az irodalom termékei és azok összefüggései. Sokszor írók és irányok lendítik elő a történelmi fejlődést sajátos útján, máskor a történelem nyújt irodalom-teremtő gondolatokat, eszmét és tartalmat. Meg kell említenem, az elavultsága ellenére is egyedülálló, és nélkülözhetetlen *Erdélyország történetét*, Szilágyi Sándor 1866-ban megjelent kétkötetes, úttörő munkáját. Szilágyi az erdélyi tudat egyik leglelkesebb, leggazdagabb tehetségű kiépítője volt, életére és munkásságára nézve I. Károlyi Árpád: *Szilágyi Sándor emlékeztetése*-t (1900), Fraknoi Vilmos akadémiai emlékbeszédét (1902), Dézsi Lajos kitűnő bibliográfiai összeállításával. Ugyancsak Dézsi írta meg röviden, de találó képből Szilágyi erdélyi kapcsolatait *Erdélyi arcképek és képek* c. (Minerva Könyvtár. 5–6. sz. Kolozsvár, 1926.) könyvének 107–115. lapjain. Végül a szabadságharc viharos korába beállítva tárgyalja Szent-Iványi Béla: *Szilágyi Sándor szerepe az irodalmi életben* c. dolgozatában. (Hatvan, 1930.) Jancsó Benedek posztumusz *Erdély történeté*-ben (Kolozsvár, 1931) állította össze Erdély történelmét. Jancsó történetírói munkásságára, noha jórészt, csak mint a kisebbségi kérdés történelmét tárgyalja, használható összefoglalás Szalai Béla cikke: *Jancsó Benedek és a történetírás*, a Jancsó Benedek Emlékkönyv 52–61. lapjain; ugyanitt ifj. Könyves Tóth Kálmán szedte össze, jórészt Szinnyei írói-lexikona alapján, *Jancsó irodalmi munkásságának* elég teljes bibliográfiáját. Ez a két munka (Szilágyi és Jancsó) a nagyobb összefoglalások; részletkutatásokkal és részletmegvilágításokkal a történelmi dolgozatok egész légiója foglalkozik. A nagyszabású magyar történetek közül legnagyobb segítségemre Hóman–Szekfű: *Magyar története* volt, különösen tárgykuknál fogva az V. és VI. kötetek. Nagy hasznát vettem Asztalos Miklós (Pethő Sándorral) *A magyar nemzet története* (1933.) c. összefoglaló történelmének, melyben, különösen az erdélyi közállapotokat domborította ki igen érdekesen és tanulságosan.

A lexikális-jellegű munkák közül elsősorban id. Szinnyei József hatalmas, XIV kötetes *Magyar írók* életét és Gulyás Pál folytatását, amelyből, sajnos, csak 6 füzet jelent meg, a Ványi-féle *Magyar Irodalmi Lexikont* (1927.) és Osvát Kálmán: *Erdélyi Lexikonát* (Nagyvárad, 1928) kell megemlítenem.

Erdély irodalmának összefoglaló, monografikus feldolgozására eddig mégcsak kísérlet sem történt. Ezen a téren is Szilágyi Sándorral kell kezdenünk. Szilágyi foglalta össze először Friedrich Schuler von Libloy: *Kurzer Ueberblick*-jének (1857, Hermannstadt.) bírálata kapcsán *Erdély irodalomtörténetét*, különös tekintettel történelmi irodalmára, a Budapesti Szemlében

(1858. III:140–189. I.; IV:3–47. I.; 190–241. I.; 1859: V: 32–57. I.; VI: 3–48. I.; 288–311. I.; VII: 232–253. I.) és az Új Magyar Múzeumban: *Vázlatok az erdélyi magyar irodalom történetéből 1790-től máig* címmel. (1860. I: 204–228. I.; II: 3–22. I.; 150–161. I.) Ion Chinezu könyve *Aspecte din Literatura Maghiara Ardeleana* (1930) főleg az 1918 utáni irodalommal foglalkozik részletesen, a régebbi irodalomról csak pillanafölvételt készített, elég hézagosan. Újabban Papp Ferenc, Kemény és Gyulai kitűnő ismerője, *Erdély és a magyar költészet* címmel írt tanulmányában foglalkozik a romantika és történelmiség erdélyi kapcsolataival, természetesen csak a XIX. századi irodalomban. Két helyen is megjelent tanulmánya: teljes szöveggel A Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban, Új folyam, 56. kötet (1924) 15–24. I. és rövidítve: a Pásztortűz Almanach 1925. évi kötetének 5–15. lapjain. Nagy hasznát vettem Jancsó Elemér, nyomtatásban meg nem jelent, gondolatébresztő doktori disszertációjának: *Erdélyi jelleg a magyar irodalomban* (1926.) és ebből elvont tanulmányának: *A romanticizmus és az erdélyi lélek*, mely A Párizsi Magyar Akadémia Könyvtárának első számú Tanulmánykötetében jelent meg az 56–62. lapokon. Megemlíthetem még Kristóf György két könyvét is: *Az erdélyi magyar irodalom multja és jövője* (Kolozsvár, 1924) és a *Kritikai szempontok az erdélyi irodalmi életben* (Kolozsvár, 1931): mindkettő témában sokszor összenemillő dolgozatok gyűjteménye, de rendkívül értékes forrásanyag. A nagyösszefoglalású magyar irodalomtörténetek közül elsősorban Pintér Jenő *hét hatalmas kötete* (1930–1934); a XX. századtól 1921-ben megjelent A magyar irodalom történetének kézikönyve (I–II. köt.) és Képes Irodalomtörténetének II. kötete voltak nagy segítségemre. Ezenkívül Bodnár Zsigmond elavultnak hirdetett kitűnő *Irodalomtörténete* (I–II. 1891–1893) és Borbély István: *A magyar irodalom története* (Kolozsvár, I–II. köt. 1924–1925), amely, sajnos, a szerző korai halála miatt befejezetlenül maradt. Újabban Szerb Antal foglalta össze a *Magyar irodalomtörténetet* (Kolozsvár, 1934) két kötetben s természetesen bővebben vizsgálta az erdélyi irodalmiság meglétét és fejlődését. Részletesebben világította meg *Erdély magyar irodalmi életét* (Szeged, 1933) Tolnai Gábor sikerült tanulmányában, s ebben azokkal a problémákkal foglalkozott, amelyek döntő jelentőségűek voltak az erdélyi irodalomra nézve. Az erdélyi problémát Varjas R. Béla *Erdély és irodalmunk nemzeti egysége* (1934.) című könyvében mélyítette el. A történelmi Erdély szellemi életének fejlődését adja a protestántizmus kezdetétől az unió egységéig. Irodalomelméleti és irodalomgyakorlati munkák közül Tolnai Vilmos: *Bevezetés az irodalomtudományba* (1922) c. könyve, Horváth János *Magyar irodalomismeret-e* a Minerva első évfolyamában (1922. 187–207. I.) és Thiene-mann Tivadar *Irodalomtörténeti alapfogalmai* (Pécs, 1932) voltak útmutatóim. Horváth János nagyszabású szintézise a módszerességre adott kitűnő példát és útmutatást. Különösen *A magyar irodalmi műveltség kezdeteit* (1931) kell kiemelnünk de ennek folytatásában, *Az irodalmi műveltség megoszlásában* is sok gondolatébresztő megjegyzést kapunk. A modern táj-, faj- és felekezeti problémák irodalmi gyümölcsozttetésére Farkas Gyula: *A „Fiatal Magyarország” kora* (1932) nagyon sok eredeti gondolatot nyújtott s a generációk irodalmi szerepeltetésére Julius Petersen tanulmánya adott lendületet (*Die literarischen Generationen*), mely az Emil Ermatinger által szerkesztett *Philosophie der Literaturwissenschaft*-ban látott napvilágot (Berlin, 1930: 130–187. I.). A módszerre nézve nagy hasznát vettük Császár Elemér litografált egyetemi jegyzeteinek, az *Irodalom és irodalomtörténet* címűnek (1931).

A részleteket feldolgozó irodalomból: a székely rovásírásra nézve Sebestyén Gyula sokban már elavult könyve mellett (*A magyar rovásírás hiteles emlékei*, 1915) nagyon tanulságos volt Fejér Géza legújabb elmélete: *A bolgár-török műveltség emlékei*-ben (*Archeologia Hungarica*, 1931. 151–157. 1.). A székely rovásírásról szóló nagy irodalomból meg kell még említenem Melich János cikkét (*Néhány megjegyzés a székely írásról*, Magyar Nyelv 1925. 153–159. 1.), melyben a rovásírás két glagolita betűjéről írt. Ugyancsak a rovásírás egy ismeretlen betűjéről ugyanott írt Ligeti Lajos is (50–52. 1.). Németh Gyula két könyve is foglalkozik a rovásírással, ezek közül *A magyar rovásírás* (1934) címűben teljes áttekintését adja a rovásírás fejlődés-irodalmának. Másik munkájában, a *Die Inschriften des Schatzes von Nagyszentmiklós* (Bibliotheca Orientalis Hungarica II., 1932.) címűben a nagyszentmiklósi feliratokat világítja meg rendkívül érdekesen. Jakubovich Emil többször is foglalkozott a székely rovásírással: ezek a munkái *A székely-derzsi rovásírásos téglá* (Magyar Nyelv. 1932. 264–174. 1.), a tanulmányhoz ugyanott (274–277. 1.) érdekesen szólt hozzá Pais Dezső (*Derzs apa-pap*) vagy Jakubovich legérettebb munkája, *A székely rovásírás legrégebbi ábécéi* A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványainak 35. számaként (1935). Az erdélyi magyar nyelv, különösen Heltai Gáspár stílusművészetét kitűnő összefoglaló tanulmányban dolgozta föl Trócsányi Zoltán *Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása* c. tanulmányában (1935). A csiki székely krónika eredetiségét Szádeczky Lajos döntötte meg véglegesen: *A csiki székely krónika* (1905) című könyvében. Mátyás király életére és működésére mindmáig Fraknoi Vilmos monográfiája (1890) a leggazdagabb forrásanyag. Celtis Konrádra vonatkozólag nagy haszonnal forgattam Hans Rupprich nagyszerű publikációját: *Der Briefwechsel des Konrad Celtis* (München, 1934). A históriás énekekre a legjobb összefoglalás Dézsi Lajos könyve: *Magyar történeti tárgyú szépirodalom* (1927), a Magyar Történettudomány Kézikönyvében és Andrei Veress: *Cantece Istorice vechi Unguresti despre Romani* (1925) az *Academia Romana* kiadásában. Ezek mellett Dézsi: *Tinódi* (1913), *Bogáti Fazekas* életrajzát (1895) tanulmányoztam. Szerdahelyi Mihály históriás énekéről Asztalos Miklós mutatta ki, hogy politikai ének (Pécs, 1928). Jó összefoglalása a kor epikus költészetének Badics Ferenc tanulmánya: XVI. századi elbeszélő költészetünk a Beöthy–Badics: *Képes magyar irodalomtörténet* első kötetében. Heltai Gáspár működésére Borbély István könyve: Heltai Gáspár (Kolozsvár, 1907) Prózájáról a legszebben Németh László írt: Heltai prózája címmel a *Protestáns Szemle*ben (1929). Új, modern kiadásai közül a leghasználhatóbb a Régi Magyar Könyvtár 4. és 36. kötetében az Imre Lajos, ill. Trócsányi Zoltán által kiadott *Esopusi mesék* (1897) és a *Háló* (1915). Heltai nyomdájának történetét Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században* (71–111. 1.). Dávid Ferenc: életrajzát Kiss Ernő adta: Dávid Ferenc (Kolozsvár, 1910). A debreceni disputában való szereplését a legtisztábban Firtos Ferenc világította meg: *A Debreceni Disputa* (Szászváros, 1917). A jezsuitizmus történetét, modern újságírói szempontból, de nagyon érdekesen tárgyalja Fülöp-Miller René: *Macht und Geheimnis der Jesuiten* című könyvében (Leipzig, 1929). A magyarországi jezsuiták történetét Meszlényi Antal írta meg: *A magyar jezsuiták a XVI. században* a Szent István Könyvek 92. kötetében (1931). A jezsuiták erdélyi történetét nagyrészt Veress Endre gyűjtötte össze a *Fontes rerum Transylvanicarum*-nak különösen V. kötetében (1921). A magyar jezsuita dráma kialakulásáról a leg-

tüzetesebb tanulmány Csizovszky Sándor nyomtatásban meg nem jelent doktori dolgozata: *A jezsuita iskoladráma* (1925). Az erdélyi jezsuiták két főalakjáról. Szántó Arator Istvánról Timár Kálmán írt: *Szántó István irodalmi tervei* címmel az Irodalomtörténeti Közlemények 1930-as évfolyamában. A régebbi irodalomból Fraknói Vilmos könyve nagyon használható forrás: *Egy magyar jezsuita a XVI. századból* (Budapest, 1887). Sámbar Mátyás életének és működésének adatait Horváth Lajos gyűjtötte össze és rostálta meg: *Sámbar Mátyás élete és művei*-ben (1918). A protestáns hitvitázó irodalomban Alvinczi Péter a legérdekesebb egyéniség: Ravasz László: *A gyülekezeti igehirdetés elméletében* (Pápa, 1915) hosszasan foglalkozik vele. Geleji Katona életét Brassay Károly dolgozta fel: *Geleji Katona István élete és munkái* cím alatt a Hajdúnánási ref. gimnázium 1902/03. évi értesítőjében. A gazdag Apácai Csere- és Szenci Molnár-irodalom leghasználhatóbb termékei: előbbire: Kremmer Dezső nagy könyve, *Élete és munkássága* (1911), filozófiai szempontból: Bánóczi József tanulmánya: *Apácai Csere János az Athenaeumban* (1892), Toldy Ferenc irodalomtörténeti beállítása: *A magyar nemzeti irodalom történetében* (1872), végül: Rác Lajos: *Cemenius Magyarországon* (1931); Szenci Molnár legegységesebb életrajzát Dézsi Lajos írta meg: *Szenci Molnár Albert* (1897), úgyszintén ő adta ki gondos munkában Naplója, levelezése és irományait (1898), említsük meg még Császár Ernő értékes dolgozatát: *Szenci Molnár Albert zsoltárai*-ról (Irodalomtörténeti Közlemények 1914), Bethlen Gáborról Angyal Dávid (1900) és Szekfű Gyula (1929) írtak, Bethlen Miklós életadatait Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár* (Dicsőszentmárton, 1924) foglalta össze, a Kemény János fejedelemtől szóló irodalomból: Persián Kálmán: *Kemény János fejedelemsége* (Kolozsvár, 1907). Misztótfalusi Kis Miklós, Pápai Páriz Ferenc életrajzát a legrészletesebben Dézsi Lajos készítette el 1899-ben: *Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században*. A meoire-irodalomra vonatkozólag a legteljesebb összefoglalás Kemény Katalin: *Erdélyi emlékirók* c. könyve az Erdélyi Tudományos Füzetek sorozatában (47. sz. 1932). Haller Jánosról: életrajza máig sincs rendszeresen megírva, a részleteket földolgozó irodalomból Katona Lajos *Gesta Romanorum* kiadása a Régi Magyar Könyvtár 18. kötetében (1900) a legkiemelkedőbb, úgyszintén nagyon értékes dolgozatokkal gazdagította Hallerről való ismereteinket Király György két idevágó tanulmányában: *A trójai háború régi irodalmunkban* és *Világbíró Sándor mondája régi irodalmunkban*: Mindkettő az Irodalomtörténeti Közlemények 1917–1918. évfolyamában. Rosnyai Dávid *Horologiumát az idevágó irodalom teljes feldolgozásával és a török szövegek egybevetésével Dézsi Lajos adta ki: bevezetése és jegyzetei nélkülözhetetlen forrása e kor szépprózai törekvéseinek* (Régi Magyar Könyvtár, 38. sz. 1926). Rosnyai életrajzát Dézsi előtt ketten is összeállították kisebb-nagyobb sikerrel: Perényi Józsefé (Sátoraljaujhely, 1896) a sikerültebb, Elekes Mihályé (Szeged, 1906) a terjedelmesebb. A drámai irodalomra vonatkozólag kútfő jelleggel bír Bayer József hatalmas drámatörténeti monográfiájának első kötete (1897), ezenkívül Gyárfás Tihamér kiadása, a *Comédia Erdély siralmas állapotjáról* (Gyoma, 1909) és Kastner Jenő cikke: *Az első magyar opera* (Klebelsberg Emlékkönyvben, 1925). A *Vásárhelyi daloskönyvet* Ferenczi Zoltán adta ki a Régi Magyar Könyvtárban (15. sz. 1899). Mikesre: Toldy Ferenc *Törökországi levelek* kiadásának (1861) életrajza, Toncs Gusztáv elavult, de mindmáig legterjedelmesebb Mikes-életrajza (1897). Császár Elemér *Mikes Törökországi Leveleinek keletkezése* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1895), Zolnai Béla Mikes-tanul-

mányai az Egyetemes Philológiai Közlöny (1916, 1921–22) és a Minerva 1930-as évfolyamában. A kuruc-korszaknak Mikessel való történelmi kapcsolatait legújabbán Asztalos Miklós mutatta ki rendkívül szellemesen: *II. Rákóczi Ferenc és korában* (1935). Mikes Kelemen-ismereteink bővülését végül is Zolnai Béla tanulmányainak és az ezek eredményeit összefoglaló könyvének: *Mikes Kelemen* (Minerva-könyvtár, 29., 1930.) köszönhetjük. A történelmi kapcsolatokra: Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi-ja* (1913) megbízható forrás, míg Márki Sándor: *Rákóczi-biográfiája* (1907–1910) inkább csak lexikális adatokat tartalmaz. Bod Péter életrajzai közül a Sámuel Aladáré a legmegbízhatóbb: *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei* (1899). A testőrírókra vonatkozólag: nagyon használható munka Müller Gyula könyve: *A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században*. (A Bécsi Kollégium Hungarikum Füzetei, VII. 1930). Marmontel-kapcsolatokra: Bayer Alice: *Marmontel hatása Magyarországon*. Általában a francia irodalmi kapcsolatokra nézve: Beöthy Zsolttól: *A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban* 2. kötete (1887). Ezenkívül Ballagi Aladár könyve is, alapos kritikával bár, de eléggé használható: *A magyar királyi testőrség története* (1872). Csak az erdélyi széppróza: György Lajos: *A magyar széppróza erdélyi multjából*. (Erdélyi Irodalmi Szemle, 1924. 10–14. l.) Szellemtörténeti szempontból tárgyalják a felvilágosodás korát: Baranyai Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon a XVIII. században* (1920) és Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon* (Ember és Természet. 7. sz. 1925). Barcsai Ábrahám életét és költői munkásságát eredeti felfogással Császár Elemér írta meg: *Barcsai Ábrahám tanulmányában az Irodalomtörténeti Közlemények* 1916. évfolyamában, míg Zombory Izidor János Barcsai-életrajza (1895) a használhatatlanságig elavult. Nemrég adta ki Szira Béla *Barcsai Ábrahám költeményeit* teljes kritikai kiadásban a Vajthó-féle Magyar Irodalmi Ritkaságok 25. füzetében nagyon értékes bevezetéssel és jegyzetekkel. Báróczi Sándorra vonatkozó ismereteink nagyrészt Horváth János cikkéből merítettük: *Báróczi Sándor* (Budapesti Szemle, 1901). Baróti Szabóra: Császár Elemér *Deákos költők* kiadásához (1914) írt bevezető tanulmányát (63–76. l.). Andrád Sámuelről említsük meg Balogh István párlapos kis összefoglalását (Sepsiszentgyörgy, 1907), de elsősorban György Lajos kitünő tanulmányát: *Andrád Sámuel elmés és mulatságos anekdotái*. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929. 165–201. l.). Barczafalvi Szabóra: Harsányi István cikke: *Adatok Barczafalvi Szabó Dávid életéhez* (Magyar Nyelv, 1907). Aranka György nyelvújító törekvéseire nézve: Perényi Józsefről: *Aranka György magyar nyelvvelő társasága* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1918). Ezenkívül Hofbauer László: *Vidéki irodalmi társaságaink története a XVIII. század végétől a XIX. század végéig* (1930. 42–43. l.). Döbrentei Gábor működésére az előbb említett könyv mellett Bodor Aladár dolgozata: *Döbrentei Gábor erdélyi szereplése* (1907); Goriupp Alice: *Döbrentei Gábor nyelvújítása* (1916). Nagyon jó kis dolgozat Kristóf Györgytől: *Adalékok Döbrentei szerkesztői tevékenységéhez* (Irodalomtörténeti Közlemények, 1910). Az erdélyi hírlapirodalom bölcsőkorának hiteles történetét Gyalui Farkas állította össze: *Az első Erdélyi Hírlap* (Kolozsvár, 1890). Wesselényi Miklós irodalmi kapcsolatait Kemény Zsigmond klasszikus essay-je tárgyalta: *A két Wesselényi*; nagy hasznát vettem ezenkívül Asztalos Miklós: *Wesselényi Miklós, az első nemzetiségi politikus* c. könyvének (Symposium Könyvek. 5. sz. Pécs, 1927). Az erdélyi magyar színészet története önálló

monográfiában feldolgozva még nincs. Pataki József színésztörténete (1922) mellett Ferenczi Zoltán hatalmas könyve kimeríthetetlen forrása *A kolozsvári színészet és színház történetének* (1896), úgyszintén ő írta meg a legnagyobb erdélyi magyar színész életrajzát is: *E. Kovács Gyuláét* (1885). A Bánk bán kolozsvári második előadásának és a későbbi Bánk-kultusznak kimerítő részletességű rajzát adja Németh Antal szép könyvében (*Bánk Bán száz éve a szinpadon*, 1935.) Nagyon sok új és értékes adattal szolgáltak Pukánszky Kádár Jolán cikkei a *Színészeti Lexikonban* (1930). Legújabbban Gyalui Farkas állította össze *A magyar színészet székely nagyjai*-nak életrajzi adatait a Székely Nemzeti Múzeum Emlékkönyvében: 139–164. l. – Szentiváni Mihály elfeledett alakjára Horváth János könyve hívta fel a figyelmet (*A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfigig*, 1927), ugyanő dolgoztatta föl egyik tanítványával Szentiváni költészetét is: Szabó Anna: *Szentiváni Mihály összes költeményei* (1930). A kolozsvári *Remény történetét* először töredékesen Gálos Rezső: *A Remény történetéhez*. (Erdélyi Múzeum, 1915. 115–116. l.) Újabb adatokkal bővítve: Hofbauer László: *A Remény című zsebkönyv története* (Erdélyi Tudományos Füzetek. 30. sz. Kolozsvár, 1931). A korszak novella- és regényirodalmának legteljesebb összefoglalása: Szinnyi Ferenc: *Novella- és regényirodalomunk a szabadságharcig* (I–II. 1925–1926). A székely népköltészet irodalma: Absóthné Ferenczi Sári: *A székely népballadáról* (Egyetemes Philologiai Közlemény. 1912. 193–206. l.). Király György: *Kádár Kata balladája* (Nyugat, 1924. 1924. 48–60. l.). A Vadrózsaeperéről: Grozescu Julián: *Fővárosi Lapok*. 1864. 114. sz. – Arany László: *Pesti Napló*. 1864. 118. 121. sz. – F. Szabó Sámuel: *Koszorú*. 1864. L. 22–24. sz. II. 40–42. l. – Alexics György: *Vadrózsaper*. Ethnographia. 1897. – A pörnek oláh részről való megvilágítását tárgyalja A. P. Todor *Traduceri din literatura română în ungurește* (1931) c. dolgozatában. – Solymossy Sándor tanulmányai: *Kömíves Kelemenné*. (Népelet. 1924. 133–143. l.) *Molnár Anna balladája*. (Népelet 1924. 133–143. l.) Solymossy Sándor: *A székely népballadáról*. (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára. Sepsiszentgyörgy, 1929. 660–668. l.). Ezekon kívül: Gombóc József: *Felfogások a népköltészetéről irodalmunkban* (1927). – Nagy Ilona: *Tragikumtípusok a magyar népballadákban* (1929). – Buday Erzsébet: *A népballada iránti érdeklődés története 1880-ig* (1930). A *Székely népballadákat* legújabbban Ortutay Gyula gyűjtötte össze Buday György kongeniális fametszeteivel (1935). Ortutay bevezetésében fejlődésrajzát adja a székely népballadának és átekinti azok teljes irodalmát is. Könyve nélkülözhetetlen kútforrása a magyar irodalomtudománynak, amely nélkül népköltészeti kutatás elképzelhetetlen. Krizáról: Gyulai Pál remek kis emlékbeszéde (1875). Keményre csak a legfontosabbakat: Papp Ferenc: *Kemény Zsigmondját* (I., II. 1922–1923) és Császár Elemér: *A magyar regény története* (1922: 154–179. l.). Péterffy Jenő klasszikus essay-je gazdag bányája a Kemény lelki életébe elmerülni óhajtonak: *Összegyűjtött munkái*. I. kötet (1901. 106–159. l.). Jósika és Kemény erdélyi vonatkozásait Dézsi Lajos írta meg: *Báró Jósika Miklós és Erdély, Báró Kemény Zsigmond és Erdély* című tanulmányaiban (Erdélyi Arcképek és Képek. Minerva könyvtár. 5. sz. Kolozsvár. 1926. 78–94. l.). Ugyancsak Dézsi írta a legterjedelmesebb Jósika-életrajzot is a Magyar Történelmi Életrajzokban (1916). A legújabb Jósika-irodalom értékes kis portréja: Zsigmond Ferenc: *Jósika Miklósa*. (Irodalomtörténeti Füzetek. 22. sz. 1927). Gyulai Pál életrajzaival is sokáig adós volt irodalomtudományunk. Ezt a hiányt pótolja Papp Ferenc *Gyulai Páljának* (1935) I. kötete. Forrás-

munka, mely a költőnek éppen erdélyi korszakát tárgyalja. Ez az életrajz nemcsak a legszebben megírt magyar irodalomtörténeti életrajz-monográfia, de a legtanulságosabb is: megelevenül benne a magyar irodalom legpezarabb korszaka egy olyan nagy képviselőjének életrajz-keretén belül, aki minden gondolatával a magyar kultúra ügyét szolgálta. Még Riedl Frigyes: *Gyulai Pál* (Olcsó Könyvtár. 1911.) és Angyal Dávid: *Gyula Pál* (Olcsó Könyvtár 1912.) Ezek mellett Papp Ferenc Gyulairól szóló számtalan értékes tanulmánya és Voinovich Géza: *Gyulai Pál* (Irodalomtörténeti Füzetek. 11. sz. 1926). Szász Károlyra: Novák Sándor: *Szász Károly élete és művei* (Mezőkövesd, 1904) és elsősorban Beöthy Zsolt: *Szász Károly emlékezete* (Budapesti Szemle, 1909). Mentovichra: Osváth Ferenc: *Mentovich Ferenc* (Nagykőrös, 1931). Az elég gazdag Bolyai-irodalomból: Heinrich Gusztáv bevezetése a *II. Mohamed* 1899-es Régi Magyar Könyvtárbeli (14. sz.) kiadásához; majd: Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága. (1923.), Czakó Zsigmondra: Dózsa József: *Czakó Zsigmond élete és művei* (Kolozsvár, 1893) és Vértesy Jenő: *Czakó Zsigmond* (1899), – Ezeken kívül Viszota Gyula cikke: *Czakó Leona című drámája és a cenzura*. (Vasárnapi Ujság, 1913.) – Peteleire: Bedőházi János: *Petelei Istvánról*. (Erdélyi Múzeum. 1914.) – Galamb Sándor: *A rajzforma fejlődése irodalmunkban*. (Budapesti Szemle. 1925, 201. köt.) – Gyalui Farkas: *Petelei Istvánról*. (Kolozsvár, 1912.) – Schöpflin Aladár: *Petelei István*. (Magyar Írók, 1917. 55–62. l.) – Ezek mellett Kovács Piroska (*Petelei István*, 1923), Kutassy János (*Petelei István élete és munkássága*, 1925.) kéziratos és Rossmann Magda: *Petelei István* (1932) nyomtatásban megjelent bölcsészeti doktori disszertációját használtam. – A gazdag Ady-irodalomból: Horváth János: *Ady és a legújabb magyar líra*. (1910.) – Földessy Gyula: *Ady-tanulmányok*. (1921.) – Ady Lajos: *Ady Endre*. (1924.) – *Ady-Múzeum*. (I–II. 1924–25.) – Makkai Sándor: *Magyar fa sorsa*. (1927.) – Nagy Sándor: *Ady Endre költészetében* (1927) nagy alaposítással gyűjtött össze minden jellemző adatot, ami Ady költészetére vonatkozik. Sik Sándor (*Gárdonyi, Ady, Prohászka*, 1929.) a lélek és a forma testvérarculatát vizsgálva, Ady költészetében találja meg a kettőnek, ha egymást nem is mindig támogató, de sokszor találó kapcsolatát. Az a módszer, ahogy Ady költészetét formai és tartalmi szempontból vizsgálja, nemcsak mélyreható, de jellemző és megkapó is. Schöpflin Aladár *Ady Endréjében* (1935.) is sok értékes vonás van és használhatósága irodalomtörténeti jelentőségű. Bölöni György *Az igazi Adyban* (Paris, 1935.) a forradalmár zsenit keresi és véli megtalálni és ezért is nem látja annyira benne az erdélyi föld nagy szerelmesét. Szabó Dezsőről. Kritikus: *Szabó Dezső* iróniájáról Párizsi Magyar Akadémia Tanulmánykötete (1927: 63–72. l.); Németh László: *Szabó Dezső*. (Erdélyi Helikon. 1928. 577–588. l.). Újabban Varga Károly *Szabó Dezső mellett vagy ellene?* (Debrecen, 1935.) címmel összefoglalta mindazokat az ismereteket, amiket erről a nagy magyar írónkról tudni kell.

II.

Az erdélyi szászok irodalmát nagyon jól foglalta össze Karl Kurt Klein: *Deutsches Schrifttum in Siebenbürgen* c. tanulmányában, mely a *Das Deutschum im Ausland* sorozatban jelent meg Drezdában 1930-ban. (103–170. l.) Klein kitűnő dolgozatának legnagyobb hibája, mely bántóan ellenszenvenessé teszi, okatlan és megmagyarázhatatlan magyar-gyűlölete. Klein ízlésáramlatok

szerint tárgyalja az erdélyi szászok szellemi életét. Adatainkat a szász irodalom történetére vonatkozólag jórészt Klein dolgozatának köszönhetjük. Mellette Pukánszky Béla két hatalmas monográfiáját használtuk: *A magyarországi német irodalom történetét*, (1926.) és *Geschichte des Deutschen Schrifttums in Ungarn* (1931.) című könyvét, mely még csak a XVIII. század végéig jelent meg a *Deutschum und Ausland*-sorozatban. A Klingsorral foglalkozó nagy irodalomból kiemeljük Hienz Ármin könyvét: *Magyarországi Klingsor a mondákban*, (1909.) Lábán Antal dolgozatát: *A Klingsor-mondához*, (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1914. 695–699. l.) és Fejérpataky László tanulmányát: *Költészet az Árpádok alatt*. (Figyelő. IV., 190. l.) A német törzsekkel együtt az erdélyi szász törzs irodalmával Josef Nadler foglalkozott monumentális *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című művének IV. kötetében. (Regensburg, 1928: 846. skll.) Hündler személyi kapcsolatára és Janus Pannonius iránt érzett ellenszenvére Huszti József kitűnő biográfiájában: *Janus Pannonius*, (Pécs, 1931. 368. l.) találtam adatot. A szász tanulók külföldi iskolázásáról, a tanulók névjegyzékével együtt Asztalos Miklós könyvében: *A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora. 1601–1812*. Budapest, 1931. – A barokkra vonatkozó adataim: Nagy László: *Gyöngyösi és a barokk*. 1929. U. a.: „*A Magyar Ovidius*”. Debreceni Szemle, 1932. 30–34. l. A német barokkra: Emil Ermatinger: *Barock und Rokoko in der deutschen Dichtung*. 2. Aufl. 1928.; a szász barokkra K. K. Klein fent említett könyve. Jó összefoglalás: Horváth János: *Barokk ízlés irodalmunkban*. Napkelet. 1924, és Riedl Frigyes: *A magyar irodalom története Zrinyi halálától Bessenyei felléptéig*. 1908. 3–22. l. (*A barokk szellem c. fejezet*.) – Gottsched hatására Bleyer Jakabtól: *Gottsched hazánkban*, 1909. Az újabb szász regényirodalom történetét Hajek Egon foglalta össze: *Az erdélyi-szász regényirodalom a XIX. század közepén*. (Német Philologiai Dolgozatok. III. k. 1913.) Az erdélyi száz színészet és színház történetét a leg részletesebben Eugen Filtsch tárgyalta: *Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen* cím alatt az *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* 21. (515–590. l.) és 23. (287–354. l.) kötetében. Ezenkívül érdekes adalékokkal szolgál K. K. Klein idézett tanulmányában (140–141. l.) Végül Pukánszky Kádár Jolán, legkitűnőbb színésztörténészünk, a Színészeti *Lexikonban* (1930. 102. l., 574. l.) röviden összefoglalta Brassó és Nagyszeben szász színészetét.

III.

A román irodalomra nézve a leghasznosabb összefoglalás Bitay Árpád könyve: *A román irodalomtörténet összefoglaló áttekintése*. (Gyulafehérvár, 1922.) Idevágó adataink nagyrészt ennek az ügyes áttekintésnek köszönhetjük. A latin írásbeliség kérdésével Barnutiu foglalkozott, ő sürgette először a latin írásbeliség behozatalát is. (1853.) A huszita bibliára nézve Draganu legújabb kutatásairól, melyben Jorga véleményét teszi magáévá, érdekesen emlékezik meg az Erdélyi Irodalmi Szemle (1924:433–434. l.): „Mivel az erdélyi szászok feltűnően hamar áttértek Luther hitére, valószínű, hogy erre őket már az előbbi évtizednek erdélyi huszita mozgalmi készítették elő. Draganu M. kimondja, hogy meggyőződése szerint az erdélyi szászoknak egy része már 1517 előtt áttért a huszita hitre s ez a rész lehetett az, amely közülök legelőször tért át a lutheránus vallásra is. Ezek a legelső huszita szászok azonban nemcsak saját népüket akarták áttéríteni a husszitizmusra, hanem át

akarták téríteni a románokat is, s e célból románnyelvű bibliát és szertartásos könyveket készítettek el kéziratban, melyeket azonban mind szláv eredetiből fordítottak, illetőleg dolgoztak át. Ezekkel a szláv eredetiből románra fordított... erdélyi szász-huszita könyvekkel kezdődik a román irodalom”. A legújabb eredményekre vonatkozólag v. ö. Sextil Puscariu: *Istoria literaturii Románé epoca veche*. (Nagyszeben, 1930, 67. és kkl.) A nagyszebeni cirillbetűs kátéra: Andrei Veress: *Bibliografia Romana-Ungara*. (Bucuresti 1931, 11. l.) Coresi Diaconul működésére: Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*. A nyomda megindulásának évszámát 1557-re igazította ki Pukánszky Kádár Jolán, Gulyás könyvének bírálatában: Magyar Könyvszemle. 1930, 350. l. A *Talcul Evangheliilor* Forró Miklósról szóló adatára: Veress Endre: *Erdélyi régi oláh könyvek*, Erdélyi Múzeum, 1910, 148–150. lapjain. Szegedi Gergelyre: Bitay Árpád *Román irodalom* című cikkét Benedek Marcell *Irodalmi Lexikonában*. (1927. 1000. l.) A szászvárosi *Pallia*-ra: Moldován Gergely könyve: *A magyarországi románok* a Nemzetiségi Ismertető Könyvtárban (1913. 112. l.) Bethlen Gábor oláh biblia-fordításáról az első nyom: Bod Péter könyve: *A szent Bibliának története...* (Szeben, 1748. 128–129. l.) A kontinuitásra vonatkozólag, az erdélyi román irodalomban, nagyon érdekesen írt Treml Lajos a Jancsó-Emlékkönyvben: *A románosság őshazája és a kontinuitás* címmel. (1931. 83. l.) – Cosbuc Endrődi-kapcsolatát Bitay Árpád fedezte föl: *Endrődi Sándor egyik költeménye Cosbucnál*, az Erdélyi Irodalmi Szemlében (1924. 355. l.) és a Dézsi-féle Világirodalmi Lexikonban. (I. k. 1931. 471. l.) Cosbucra vonatkozólag l. még Alexics György előszavát költeményeinek magyarnyelvű gyűjteményéhez, melyet Révai Károly fordított. (1905. XII. l.) Ezenkívül sok adatot gyűjtött össze Berinde Irén: *Cosbuc költészete* c. nyomtatásban meg nem jelent doktori értekezésében. (1925.) Ennek rövid kivonatát lásd: *A budapesti kir. M. Pázmány Péter tud. egyet. Bölcsészeti Karán az 1925/26-ik tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai* (1926. 3. l.) között. Eminescura kiemeljük a magyarnyelvű irodalomból Cristea Illés (*Eminescu élete és művei*. Szamosújvárt, 1895. 77 l.) és Szöcs Géza (*Eminescu*. Nagyszeben, 1895. 40. l.) könyveit. Eminescuról újabban Kristóf György írt összefoglaló tanulmányt (*Eminescu Mihály költeményei*.) az Erdélyi Tud. Füz. 74. számaként (Kolozsvár, 1935). A román regényirodalomra, bár két legkiemelkedőbb képviselőjével foglalkozik csak, Treml Lajos cikke a legértékesebb: *Két román regényíró*. (Magyar Szemle. 1931. XII. 343. l.) Sadoveanu magyar származását Bitay cikkéből merítettem: Benedek-féle *Irodalmi Lexikon*. 1013. l. – Densusianu és Arany kapcsolatára: Putnoky Miklós mutatott rá először: *Arany János Toldi-trilógiája és Densusianu Negridája*. (Egyetemes Philológiai Közlöny. 1916.) A modern román líra történetéről E. Lovinescu írt: *Istoria Literaturii Romane contemporane*. III. k. Evolutia poeziei lirice. (Bucuresti. 1927. 33–40. l.) A megszállás utáni irodalmat tárgyaló cikke Liviu Rebreanu-nak: *Scrisul românesc ardelean nai nou*. (Transilvania, Banatul, Crisana, Maramuresul. 1918–1928. II. köt. Bucuresti. 1929. 1149–1152. l.) Gáldi László újabban *A román irodalomtörténet tájrajzi problémáit* (1935) foglalta össze. A román színészetet Sulica Szilárd foglalkozott részletesebben: először a Magyar Szemlében (1929. VII. 136–145. l.) írt *Magyarország szerepe a román színház és zenei kultúra fejlődésében* c. tanulmányában, majd *Román színház* címmel a Németh Antal által szerkesztett Színészeti Lexikonban. (1930. II. 745–746. l.)